

TÜRKLERİN SUDAN'DAKİ HÂKİMİYET VE İDARESİ

Tuğrul Oğuzhan YILMAZ*

Öz

Türklerin Sudan'daki hâkimiyet ve idaresi oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. İlk olarak Mısır'da kurulan Tolunoğulları ve İhşidiler üzerinden Sudan'a etki eden Türkler; Eyyubîler ve Memlûkler döneminde Sudan'ın bir kısmını hâkimiyetleri altına almışlardır. Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı fethetmesiyle birlikte Sudan'da Osmanlı hâkimiyeti dönemi belirli bölgelerde başlamış ilerleyen yıllarda Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde Sudan topraklarının tamamı Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki hâkimiyet dönemi Sudan literatürüne "Türk Dönemi" olarak girmiştir. Türkler çok uzun yıllar hâkimiyet sağladıkları Sudan'da çeşitli modernleşme hareketleri başlatmışlar ve günümüz Sudan'ın şekillenmesinde de oldukça önemli bir rol oynamışlardır. Bu çalışmada, Memlûklerden Osmanlı Devleti'ne; Türklerin Sudan'daki hâkimiyeti ve idaresi incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Afrika, Memlûklar, Osmanlı Devleti, Sudan.

Domination Of Turks And Administration In Sudan

Abstract

The sovereignty and administration of the Turks in Sudan is quite ancient. The Toluns and Ihshidīs were the first Turks in Egypt to influence Sudan, during the Ayyubids and Mamluks, the Turks took part of Sudan under their sovereignty. With the conquest of Egypt in 1517, the period of Yavuz Sultan Selim's Ottoman domination in Sudan started in certain regions. In the following years, during the reign of Mohamed Ali Pasha, the Governor of Egypt, all Sudan lands were taken over by the Ottoman government. In this direction, the Ottoman State's dominance in Sudan entered the Sudanese literature as the "Period of Turks". The Turks have initiated various modernization movements in Sudan, where they have dominated for so many years, and played a very important role in shaping today's Sudan. In this study, the Ayyubids from Ottoman Empire; the sovereignty and administration of the Turks are examined in Sudan.

Keywords: Africa, Mamluks, Ottoman Empire, Sudan.

* Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Harp Tarihi ve Strateji Bölümü Yüksek Lisans Programı Öğrencisi.

Giriş

Sudan,¹ Afrika kıtasının en geniş yüz ölçümüne sahip olan ülkelerinden bir tanesidir.² Sudan, Arapçada “siyahlar” anlamına gelmektedir. Araplar, Afrika’ya girdikten sonra Kızıldeniz³ kıyılarından Batı Afrika’ya kadar siyahlar yaşadığından dolayı bölgeye “*Biladu’s Sudan (Siyahlar Ülkesi)*” adını vermişlerdir. Daha sonra “*Bilad*” kelimesi çıkarılmış ve bölge “*Sudan*” ismini almıştır.⁴ Sudan’da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar Sudan’ın çok eski medeniyetlere ev sahipliği yaptığını göstermektedir. Bu anlamda Sudan tarihinin oldukça köklü olduğunu söyleyebiliriz.⁵ M.Ö. Sudan coğrafyasında Kush Krallığı oldukça önemli bir güç olarak uzun yıllar hüküm sürmüştür.⁶

Sudan, VI. yüzyılda Hıristiyan misyonerlerin etki alanına girmiştir. İslamiyet ise Sudan’da VII. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamıştır. Söz konusu dönem içerisinde Sudan’da Nobatya, Makurra ve Alova adında 3 büyük Hıristiyan “*krallık hüküm sürmüştür.*” Sudan, tarihi boyunca en çok komşusu olan Mısır ile etkileşim yaşamıştır. VII. yüzyılda Mısır’ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra İslam orduları güneye doğru Sudan içlerine ilerlemek istemişler, fakat ciddi bir direnişle karşılaşmalarıyla birlikte söz konusu 3 krallıkla Müslümanlar arasında çeşitli barış antlaşmaları imzalanmıştır.⁷ Bu

¹ Sudan tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Peter Malcolm Holt - M.W. Daly, *A History of the Sudan: From the Coming of Islam to the Present Day*, New York, Longman 2000. Ayrıca bkz. Robert O. Collins, *A History of Modern Sudan*, Cambridge University Press, 2008.

² Selçuk Baş, *Bağımsızlığundan Günümüze Sudan; Siyasi ve Ekonomik Yapı*, T.C. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı Uluslararası Ekonomi Politik ve İşletmecilik Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 1; Robert S. Kramer - Richard A. Lobban Jr. - Carolyn Fluehr - Lobban, *Historical Dictionary of the Sudan*, Scarecrow Press, Plymouth 2013, Fourth Edition, p. 2; İlhan Zengin, *Geçmişten Günümüze Türkiye-Sudan İlişkileri*, T.C. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2013, s. 1; Ahmet Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitabevi Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 2017, s. 23, 268.

³ Kızıldeniz ile ilgili olarak bkz. Mustafa L. Bilge, “Kızıldeniz”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 25, 2002, s. 557-559.

⁴ Ahmet Kavas, “Tarihi Süreçte Sahra Altı Afrika: Osmanlı-Afrika İlişkileri ve Sömürgecilik”, *Sahra Altı Afrika*, II. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi, 12-13 Aralık 2006, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM) Yayınları, Ed.: Ahmet Kavas-Ufuk Tepebaş, İstanbul 2007, s. 76; Necdet Yasit, *Sudan’da Türk Dönemi (1820-1881)*, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012, s. 12; Enver Arpa, *Afrika Satrancında Sudan*, Meneviş Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013, s. 119; Enver Arpa, *Afrika Seyahatnamesi*, Fecr Yayınları, Ankara 2015, s. 20; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 3.

⁵ Mehmet Koçak, *Mehdi Hareketinden İslâm Devrimine Sudan*, Esra Yayınları, İstanbul 1999, s. 11; Joseph R. Oppong, *Sudan Modern World Nations*, Chelsea House Publishers, New York 2010, p. 62; Fatih Yol, *19. Yüzyılda Sudan’da Osmanlı Yönetimi ve İngiliz İşgali*, T.C. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2016, s. 2-3.

⁶ Yol, *a.g.e.*, s. 2-3; Zeinab Badawi, “Afrika’nın Unutulmuş Krallığı”, *BBC Türkçe*, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40482751>, (Erişim tarihi: 10.01.2018). Kush Krallığı ile ilgili olarak bkz. Necia Desiree Harkless, *Nubian Pharaohs and Meroitic Kings: The Kingdom of Kush*, Author House, Bloomington 2006. Ayrıca bkz. D.M. Dixon, “The Origin of the Kingdom of Kush (Napatan-Meroë)”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol: 50, December 1964, pp. 121-132. Ayrıca bkz. William Y. Adams, “The Kingdom and Civilization of Kush in Northeast Africa”, *Civilizations of the Ancient Near East*, Ed. Jack M. Sasson, Charles Scribner’s Sons, 1995, pp. 775-789.

⁷ Ahmet Kavas, “Cumhuriyeti (Cumhuriyetü’s Sudan)”, 21.01.2008, TASAM, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/770/sudan_cumhuriyeti_cumhuriyetus-sudan, (Erişim tarihi: 10.01.2018); Zengin, *a.g.e.*, s. 10; Yol, *a.g.e.*, s. 5-9.

antlaşmalar çok uzun yıllar devam etmiş, XIV. yüzyıldan itibaren “büyük ölçüde Müslümanlaşan ve Araplaşan Makurya Krallığı” çökmüş,⁸ Habeşistan’daki Hıristiyanlardan ve Portekizlilerden destek gören⁹ Nobatya ve Alova Krallıkları da bölgedeki etkinliklerini zamanla kaybetmişlerdir. Mısır üzerinden Sudan’a gelen Müslüman tüccarların Sudan’da İslamiyet’i büyük ölçüde yaymalarının ve Sudan’ı ele geçirmek üzere Hıristiyan Krallıklar üzerine askerî seferler düzenlemesi de söz konusu krallıkların yıkılmasında büyük bir etkidir.¹⁰

Sinnar’da kurulmuş olan ve Sudan’da hüküm süren Func Sultanlığı,¹¹ Portekizliler tarafından “Kara Mağribiler” olarak adlandırılmışlardır. Funclar, Avrupalılar tarafından Arap kökenli olarak bilinmesine rağmen Sinnar’ın güneyinde bulunan Nilotlar ve bölgedeki Arapların etkisinde kalmış olan Meroitler’in akrabaları olup Nübya kökenlidirler. Portekizlilerin bölgede Hıristiyanlığın etki alanını genişletmelerine karşılık; Sudan’daki Arap kabileleri ve Hadarabia emirliği ile bir ittifak gerçekleştiren Funclar, Alova Krallığı’na karşı mücadele etmişler ve Nil kıyılarını hâkimiyet altına almayı başarmışlardır. Cüheyneli Araplar ise Makurra Krallığı’na karşı mücadele etmiş ve ilerleyen yıllarda Funclarla bir ittifak yaparak Nübya’yı baştan aşağı ele geçirmişlerdir. Nübya’nın ele geçirilmesinden sonra Müslümanlar, Hıristiyanlığın Sudan’daki “son kalesi” olan Kerri Krallığı’nı da yenilgiye uğratmışlar, böylelikle Sudan XVI. yüzyılda Hıristiyan krallıkların hâkimiyetinden çıkıp tamamıyla Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir.¹² Sudan’da Hıristiyan krallıkların etkilerinin azalmasıyla birlikte; bazı mahallî sultanlıklar hüküm sürmeye başlamışlardır. Bu anlamda, kronolojik olarak Sudan’da Kuşî, Nübya, Makurra, Nobatya, Alova, Func, Sinnar, Darfur¹³ gibi sultanlıkların hüküm sürdüğünü ifade edebiliriz.¹⁴

⁸ Kavas, “Sudan Cumhuriyeti”, “a.g.m.”.

⁹ Nikolay İvanov, *Osmanlıların Arap Ülkelerini Fethi (1516-1574)*, Çev. İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 2013, s. 137-139.

¹⁰ Kavas, “Sudan Cumhuriyeti”, “a.g.m.”; Baş, *a.g.e.*, s. 5.

¹¹ 1504 yılında Alova Krallığı’ndan bağımsızlığını kazanarak kurulan Func Sultanlığı’nın hâkim olduğu topraklar “Funcistan” olarak adlandırılmaktadır. *Osmanlı İdaresinde Sudan*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2013, s. 21-22. Başlangıçta Hıristiyan olan Func Krallığı ilerleyen yıllarda İslamiyeti kabul etmiştir. Kral Amara Dungus, Müslümanlığı kabul eden ilk Func hükümdarı olmuştur. Koçak, *a.g.e.*, s. 11; Ali Bilgenoğlu, *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ahabilim Dalı Programı Karşılaştırmalı Tarih Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013, s. 243; Zengin, *a.g.e.*, s. 12, 45; Muhammed Tandoğan, “Habeş Eyaleti [5 Temmuz 1555/15 Şaban 962]”, *Afrika’da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale*, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), (Ed. Şakir Batmaz), Kenz Yayınları, İstanbul 2013, s. 77-111, s. 96-96; Yol, *a.g.e.*, s. 9-10. Funclar ve Func Sultanlığı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Aykaç, “Func”, *DİA*, Cilt: 13, 1996, s. 216-218.

¹² İvanov, *a.g.e.*, s. 140-149.

¹³ Sinnar ve Darfur Sudan’da kurulan devletlerle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. R.S O’ Fahey-J. L. Spaulding, *Kingdoms of the Sudan*, Methuen, London 1974.

¹⁴ Ahmet Kavas, “Sudan”, *DİA*, Cilt: 37, 2004, s. 459-466, s. 459-561; Kavas, “Sudan Cumhuriyeti”, “a.g.m.” Söz konusu sultanlıklardan Darfur, Func, Kordofan ve Sinnar Sultanlıkları zaman içerisinde Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler tesis etmişlerdir. Ahmet Kavas, “Afrika’da Türklerin Hâkimiyeti ve Kurdukları Devletler”, *Türkler*, Cilt: 9, Yeni Türkiye Yayınları, (Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara 2002, s. 575-588, s. 585; Kavas, “Tarihi Süreçte Sahra Altı

Sudan'da Türk Hâkimiyetinin Yerleşmesi

Türk-Afrika ilişkilerinde; Sudan'ın oldukça önemli bir yeri vardır. Türkler çok uzun yıllar Sudan topraklarının hakimi olmuşlardır.¹⁵ Türk-Sudan ilişkilerinin tarihsel sürecini incelediğimizde; Türkler ile Sudanlıların karşılaşmasını ve çeşitli ilişkiler kurmasını oldukça eski tarihlere dayandırmamız mümkündür. Mısır'da kurulmuş olan "Tolunoğulları,¹⁶ İhşidiler,¹⁷ Eyyübiler¹⁸ ve Memlükler¹⁹"ın²⁰ Sudan'a da çok çeşitli yönlerden etki ettiğini söylemek mümkündür. Söz konusu Türk Devletleri içerisinde Türk ve Sudanlı askerler yan yana savaşmışlardır.²¹ 1172'de Selahaddin Eyyübî'nin kardeşi Turanşah ve Eyyubiler,²² Sudan'ın Nübya bölgesine bir sefer düzenlenmiştir. Turan Şah, 1173'te Kasr-ı İbrim ele geçirilmiş ve buradaki Saint Mary Kilisesi de camiye çevrilmiştir.²³

Eyyübilerden sonra ise 1260'ta Memlük Sultanı I. Baybars, Sudan topraklarına bir sefer düzenlemiştir.²⁴ Sultan Baybars ayrıca 1266'da Sevakin'de bir

Afrika...", s. 78-79; Ahmet Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttelikleri: Bilâdüs-sudan Sultanlıkları", *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale*, s. 7-59, s. 9-10, 38, 42-43; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 52.

¹⁵ Yusuf Fadl Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin Bazı Yönleri", *Yükselen Afrika ve Türkiye, I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi (23 Kasım 2005)*, Çev. Hasret Dikici Bilgin, (Ed. Ahmet Kavas-Hasan Öztürk), TASAM Yayınları, İstanbul 2006, s. 286.

¹⁶ Tolunoğulları ile ilgili en kapsamlı çalışmayı Azerbaycan bağımsızlık hareketinin liderlerinden olan Azerbaycan Eski Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey gerçekleştirmiştir. Merhum Elçibey, Tolunoğulları hakkında kapsamlı bir doktora tezi yazmıştır. Bkz. Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Yay. Haz. Fazıl Gazenferoğlu, Çev. Selçuk Alkan, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1997.

¹⁷ Tolunoğulları ve İhşidiler ile ilgili olarak bkz. Nadir Özkuyumcu, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşidiler*, İrfan Kültür ve Eğitim Derneği Yayınları, İzmir 1996. Ayrıca bkz. Ahmet Ağırakça, "İhşidiler", *DİA*, Cilt: 21, 2000, s. 551-553. Ayrıca bkz. Nadir Özkuyumcu, "İhşidiler", *Tarih Tarih*, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=367201>, Erişim tarihi: 10.01.2018.

¹⁸ Eyyübiler ile ilgili olarak bkz. Ramazan Şeşen, *Eyyübiler*, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul 2012. Bkz. Ramazan Şeşen, "Eyyübiler", *DİA*, Cilt: 12, 1995, s. 20-31.

¹⁹ Memlükler ile ilgili olarak bkz. İsmail Yiğit, *Memlükler (648-923 / 1250-1517)*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2015. Ayrıca bkz. Fatih Yahya Ayaz, *Memlükler (1250-1517)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2015.

²⁰ Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 575-579; Ekmeleddin İhsanoğlu-Salih Sadawi, *Mısır'da Türk Kültür İzleri -Mısır Halk Dilinde Türkçe Kelimeler Lüğatçasıyla Birlikte-*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 2003, s. IX-XVII; Yasit, *a.g.e.*, s. 10; Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttelikleri...", s. 7; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 11, 18-21; Özen Tok, "Kuzeydoğu Afrika ve Haremeyn Bölgesinde Osmanlı Hâkimiyet ve Siyasetinin Tesis ve İcrasında Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü", *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale*, s. 113; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 21-32.

²¹ Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", *a.g.m.*; Zengin, *a.g.e.*, s. 11. Buhara asıllı bir Türk olan Mısır'daki Tolunoğulları Devleti'nin kurucusu Tolunoğlu Ahmed'in ordusunda çok sayıda Sudanlı asker görev yapmaktaydı. Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, Cilt: 41, 2012, s. 235; Zengin, *a.g.e.*, s. 11; Yol, *a.g.e.*, s. 8; Mustafa Alican, "Türklerin Kurduğu İlk İslam Devleti", *Beyaz Tarih*, <http://www.beyaztarih.com/turk-tarihi/turklerin-kurdugu-ilk-islam-devleti-tolunogullari>, Erişim tarihi: 10.01.2018. Tolunoğlu Ahmed ile ilgili olarak bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *DİA*, Cilt: 2, 1989, s. 141-143.

²² Kavas, "Sudan", s. 460; Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", *a.g.m.*; Baş, *a.g.e.*, s. 5; Zengin, *a.g.e.*, s. 11-12. Eyyübî Sultanı Selâhaddin Eyyübî'nin kardeşi Turanşah, Sudan içlerine düzenlediği seferlerde başarı sağlamış, fakat ilerlediği bölgelerin yoksul ve "tutunmaya elverişli" olmaması sebebiyle Mısır'a geri dönmüştür. Bahattin Kök, "Mısır'ın Alınmasından Sonra Nuriddin Mahmut'la Selahuddin Eyyübî Arasında Ortaya Çıkan Soğukluğun Sebepleri", *Belleten*, Cilt: LVII, Sayı: 219, Ağustos 1993, s. 441.

²³ Kavas, "Sudan", s. 460; Yol, *a.g.e.*, s. 8.

²⁴ Kavas, "Sudan", s. 460; Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", *a.g.m.*; Zengin, *a.g.e.*, s. 11-12; Baş, *a.g.e.*, s. 5.

askerî garnizon kurarak söz konusu bölgenin güvenliğini sağlamayı başarmış ve bu sayede Memlûklerin Kızıldeniz ve Sevakin'deki hâkimiyeti XIII. yüzyıl içerisinde başlamıştır.²⁵ 1272'de Nübya'ya giren Sultan Baybars, Makurra Krallığı ile yaklaşık 4 sene mücadele etmiş ve 1276'da Memlûkler Nübya bölgesinin tamamını ele geçirmişlerdir.²⁶ Sultan Baybars daha sonra seferini devam ettirerek Arapların üzerine yürümüş ve Dongola'yı hâkimiyeti altına almıştır.²⁷ Ağırlıklı olarak Türk kökenli Memlûklardan²⁸ oluşan ve Bahrî Memlûkleri olarak adlandırılan bir askerî grup Nil Nehri kıyısında bulunan Kuzey Hartum'daki Bahrî şehrinde iskân edilmiş ve bölgeye hakim olmuşlardır.²⁹ 1320'den sonra Sudan'da ciddi anlamda bir hâkimiyet sağlayan Memlûklerin Sudan'a yönelik seferleri bölgede İslamiyet'in hızla yayılmasını sağlamıştır.³⁰ Böylelikle Memlûklerin tarihsel coğrafyası Sudan topraklarının belirli bölgelerine kadar uzanmıştır. Memlûklerin fizikî sınırları; XIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Sudan'ın belirli bölgelerini ve Sevakin'i kapsamaktaydı.³¹ Sevakin'e hakim olan Memlûkler, Kızıldeniz'in güvenliği için burada bir askerî garnizon kurmuşlar ve kısa süre içerisinde olan Becâ³² kabileleri Hadramut kökenli olan Hadariba emirlerini itaat altına almışlar ve Sudan'ın kıyı şeridinde hakim olmuşlardır. Böylelikle Memlûkler, "Sudan'ın Kızıldeniz kıyıları ile Nil arasında yer alan bütün topraklar" da hâkimiyet sağlamışlardır. XVI. yüzyılda Kızıldeniz'e ulaşan Portekizliler, 1507'de Sevakin'deki Memlûk hâkimiyetine yönelik bir tehdit oluşturmuşlar ve 1513'te Sevakin'e saldırarak ele geçirmişlerdir. Portekizlilerin Kızıldeniz'deki tehdidi karşısında Sudan'daki Müslümanlar zor bir durumda kalmışlardır.³³

Sudan'da Osmanlı Hâkimiyetinin Başlangıcı

Osmanlı Devleti'nin Afrika ve Arap topraklarında yayılması (Yavuz) Sultan I. Selim ve (Kanuni) Sultan I. Süleyman dönemine denk gelmektedir.³⁴

²⁵ Süleyman Kızıltoprak, "Osmanlı Devrinde Kızıldeniz'in İncisi: Sevakin", *Beyaz Tarih*, 04.01.2018, <http://www.beyaztarih.com/ortadogu-tarihi/osmanli-devrinde-kizildenizin-incisi-sevakin>, Erişim tarihi: 10.01.2018.

²⁶ Zengin, *a.g.e.*, s. 11; Yol, *a.g.e.*, s. 8.

²⁷ Hamdunallah Mustafa Hasan, "Dongola", *DİA*, Cilt: 9, 1994, s. 509. Eyyübiler ve Memlûkler ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyübiler-Memlûkler (1193-1260)*, İslam Kültür ve Tarihini Araştırma Vakfı (İSAR) Yayınları, İstanbul 2007.

²⁸ Mısır Memlûkleri ile ilgili olarak bkz. Kâzım Yaşar Kopruman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989. Ayrıca bkz. André Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı*, Çev. Turhan Ilgaz, Epsilon Yayınları, İstanbul 2005.

²⁹ İhsanoğlu-Sadawi, *a.g.e.*, s. IX-X; Gilbert Sinoué, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 15-16.

³⁰ Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", "a.g.m."; Zengin, *a.g.e.*, s. 11-12.

³¹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 1-2, 175; Salih Özbaran, *Umman'da Kapanan İmparatorluklar Osmanlı ve Portekiz -Emperyal ve Kutsal, Muhafız ve Mültezim*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013, s. 136, 252.

³² Becâ kabileleri ile ilgili olarak bkz. Abdülkerim Özyayın, "Bece", *DİA*, Cilt: 5, 1992, s. 285-286.

³³ İvanov, *a.g.e.*, s. 149-151.

³⁴ Koçak, *a.g.e.*, s. 16-17; Vladimir Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, Çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul 2016, s. 11; Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları (1516-1919) -Sosyal ve Kültürel Bir Tarih-*, Çev. Feray Coşkun,

Osmanlı Devleti'nin Afrika'da ve Arap toprakları üzerinde yayılması "Avrupalı (Avrupa) çeperinden tarihi merkezine doğru bölgesel genişlemesinde önemli bir jeopolitik değişime işaret" etmiştir.³⁵ 1517'de Sultan Selim'in Mısır'ı Memlûklerden³⁶ almasıyla birlikte; Osmanlılar, Afrika'da kendilerini göstermeye başlamışlardır. Sultan Selim'in, hilafeti de uhdesine almasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nin İslam Dünyası'ndaki saygınlığı ciddi anlamda artmış, Osmanlılar bu sayede Mısır'ın fethinden sonra Sudan'a yerleşmeye başlamışlardır.³⁷ Osmanlı Devleti'nin Sudan ile kurduğu siyasî ilişkiler oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kutsal mekânları idaresi altında bulundurması ve Müslümanların koruyuculuğunu üstlenmesi; Sudan'daki mahallî sultanlıkların Osmanlı Devleti'ne tabii olmasını sağlamıştır.³⁸ Bu anlamda, Sudan'daki Müslüman mahallî sultanlıkların Osmanlı Devleti'ne biat etmesindeki en önemli faktör din olmuştur.³⁹ Habeşistan merkezli Müslüman Adal Sultanlığı'nın, Hıristiyan Etiyopyalılar karşısında zayıf düşmesiyle birlikte, Portekizlilerin Kızıldeniz kıyıları ve Sudan'da güçlü bir şekilde yükselişinin karşısında; Osmanlıların Mısır'a gelmesi, "Afrika'nın Müslüman ülkelerinde büyük bir coşku" yaratmıştır. Bu doğrultuda Sudan'daki Müslümanların, Osmanlı hâkimiyetini kabul etmeleri çok zor olmamıştır.⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin

Doğan Kitap, İstanbul 2017, s. 16, 20, 24-26, 35, 41, 51; Eugene Rogan, *Araplar Bir Halkın Tarihi*, Çev. Cem Demirkan, Pegasus Yayınları, İstanbul 2017, s. 17-48.

³⁵ Masters, *a.g.e.*, s. 35.

³⁶ Osmanlı-Memlûk rekabeti ile ilgili olarak bkz. Cihan Yüksel Muslu, *Osmanlılar ve Memlûklar: İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, Çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Feridun M. Emecen, "The Military Development in the Middle-East: The Question of Firearms in the Ottoman-Mamluk Rivalry", *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era*, 26-30 November 2007 Cairo, IRCICA, İstanbul 2010, pp. 7-15. Osmanlı Memlûk ilişkileri ile ilgili olarak ayrıca bkz. Kâzım Yaşar Kopruman, "Osmanlı-Memlûk Münâsebetleri", *Türkler*, Cilt: 9, s. 470-485. XVI. yüzyıldaki Mısır'da Osmanlılar ve Memlûkler ile ilgili kapsamlı bir doktora tezi çalışması için bkz. Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi ile ilgili olarak Mısırlı Vakanüvis İbn İyâs'ın yazdığı eser için bkz. İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, Ter. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016. Yavuz'un Mısır'ı fethiyle birlikte Osmanlı hâkimiyeti oldukça geniş bir alana yayılmış, Kuzey Afrika, Sudan ve Kızıldeniz gibi bölgelerin Osmanlı idaresi altına girmesinin yolu açılmıştır. Bkz. İzzettin Çopur, *Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Meydan Muharebesi ve Mısır Seferi*, Hipokrat Kitabevi, Ankara 2017.

³⁷ Numan Hazar, "Türklerin Afrika İle İlişkilerinin Kısa Tarihçesi", *Türkler*, Cilt: 13, s. 119; Numan Hazar, *Türkiye-Afrika İlişkileri -Türkiye'nin Dost Kitaya Açılım Stratejisi-*, Akçağ Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ankara 2016, s. 138-139.

³⁸ Bu anlamda Sudan'da kurulmuş olan Func ve Darfur Sultanlıkları; Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler tesis etmiş, söz konusu sultanlıklar, XX. yüzyılın başlarına kadar Hilafet makamının sahibi olan Türklere bağlılıklarını devam ettirmişlerdir. Ahmet Kavas, "Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü", *Yükselen Afrika ve Türkiye*, s. 104.

³⁹ Kavas, "Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın...", s. 104; Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 285.

⁴⁰ Prof. Dr. Feridun M. Emecen, XVI. yüzyılda Kızıldeniz'deki Portekiz hâkimiyetine dikkat çekek; İslam'ın mukaddes mekânlarına yönelik Hıristiyan tehdidinin bertaraf edilmesi noktasında Memlûklerin oldukça zorlandıklarını, bu noktadan hareketle bölge Müslümanlarının Yavuz Sultan Selim'i ve Osmanlıları bir kurtarıcı olarak gördüklerini, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı alarak Portekiz tehditlerini sona erdirdiğini ifade eder. "Yavuz, Mısır'a giderken Portekiz'i de hedef almış", *Milli Gazete*, 20.10.2010, <http://www.milligazete.com.tr/haber/1134215/yavuz-misir-a-giderken-por>

Sudan Müslümanlarını korumakta yeterince başarılı olamayan Memlûkleri ortadan kaldırarak Mısır ve Sudan'ın bir kısmına yerleşmeleri ve Hıristiyanlar karşısında mücadele etmeleri; Sudan Müslümanları açısından adeta "göklerin iradesi olarak kabul" edilmiştir. Sudan'daki Müslümanlar için "Hıristiyanlığa karşı savaşta güvenebilecekleri daha güçlü ve güvenilir bir destekçiye sahip olmak oldukça önemliydi." Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra Sudanlı Müslümanlar, Kahire'ye çeşitli elçiler ve haberciler göndermişler ve Osmanlı hâkimiyetini kabul etmişlerdir.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı fethiyle birlikte, Osmanlılar etkisini; Sudan üzerinde açık bir şekilde hissettirmeye başlamış⁴² ve böylelikle ilk Osmanlı-Sudan ilişkileri tesis edilmiştir.⁴³ Sultan Selim döneminde Sudan'ın kuzeyine ve Kızıldeniz kıyılarına yönelik çeşitli askerî hareketler düzenlenmiş ve Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki hâkimiyeti bu sayede başlamıştır.⁴⁴ Osmanlıların oldukça önemli bir ticaret yolu olan Kızıldeniz⁴⁵'de bir hâkimiyet sağlamaları; Sudan'ın kumaş ve silah üretimi yapılan aynı zamanda Mısır ile doğrudan temas sağladığı Nübya bölgesiyle bir sınır teşkil etmelerine sebep olmuştur.⁴⁶ 1517'den sonra Kızıldeniz kıyılarında görülmeye başlayan Osmanlılar, Sudan'ın en önemli mahallî sultanlıklarından bir tanesi olan Func Sultanlığı'yla⁴⁷ karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin Sudan'ın kuzey bölgesindeki Func Sultanlığı'nın topraklarını çevrelemesiyle birlikte Func Sultanlığı'nın hâkimiyet alanı daralmış ve Funclar idarî alanlarını ülkenin güneyine doğru kaydırmak zorunda kalmışlardır.⁴⁸ Hadım Süleyman Paşa tarafından görev-

tekiz-i-de-hedef-almis, (Erişim tarihi: 10.01.2018); "Yavuz, Mısır Seferinde Portekizlileri Vurmuş!", *Haber 7*, 19.10.2010, <http://www.haber7.com/kitap/haber/626013-yavuz-misir-seferinde-portekizlileri-vurmus>, (Erişim tarihi: 10.01.2018). Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017. Söz konusu hususu teyit eden Prof. Dr. Halil İnalçık'ın da katıldığı diğer bir görüş için ayrıca bkz. Mustafa Alkan, "Osmanlı Devleti'nin "İslam Birliği" Siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 9, Sayı: 18, Yaz 2016, s. 17-32, s. 22, 24-25.

⁴¹ İvanov, *a.g.e.*, s. 149-151.

⁴² Koçak, *a.g.e.*, s. 16; Kavas, "Sudan", s. 460; Tariğ M. Nour, "İngilizler'in Sudan'da Türk Dönemine Son Vermesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8, 2005, s. 115-124, s. 118, 123; Tariğ Mohamed Nour, "Siyah Afrika'da Osmanlı Şehirleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2005, s. 151; Baş, *a.g.e.*, s. 5; Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 285-286; Zengin, *a.g.e.*, s. 12; Arpa, *Afrika Seyahatnamesi*, s. 20.

⁴³ Nour, "İngilizler'in Sudan'da Türk...", s. 115, 123.

⁴⁴ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 75; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Arap Topraklarına Yayılışı", *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, IRCICA, İstanbul 2000, s. 40-98, s. 61, 64, 66; Nour, "İngilizler'in Sudan'da Türk...", s. 115, 118, 123-124; Nour, "Siyah Afrika'da Osmanlı Şehirleri", s. 151; Özbaran, *a.g.e.*, s. 50-51, 56-58, 156-157. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki hâkimiyeti ile ilgili olarak bkz. Peter Malcolm Holt, "Sultan Selim I and the Sudan", *The Journal of African History*, Volume: 8, Issue: 1, March 1967, pp. 19-23.

⁴⁵ Kızıldeniz'de oldukça geniş bir ticaret ağı mevcuttur. İlgili olarak bkz. Raif İvecan, *XVII. Yüzyılın Yarınsında Kızıldeniz'de Ticaret*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

⁴⁶ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 1, 3-4; Tandoğan, "a.g.m.", s. 77.

⁴⁷ Func Sultanlığı'nın hâkimiyet alanı kuzeyde Nil'in üçüncü çağlayanından, güneyde Fazog'l'a ve doğuda Kızıldeniz'den, batıda Kordofon'a kadar uzanmaktaydı. Lutskiy, *a.g.e.*, s. 89.

⁴⁸ Baş, *a.g.e.*, s. 5. XV. - XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti ve Func Sultanlığı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Andrew C.S. Peacock, "The Ottomans and the Funj Sultanate in the Sixteenth and

lendirilen Özdemir Bey,⁴⁹ Nil Nehri'nin güneyine inerek Sudan'ın belirli bölgelerini Func Sultanlığı'ndan ele geçirmiştir. Özdemir Paşa, Sudan'ın çeşitli bölgelerine birçok sefer düzenlemiş ve buradaki kabileleri kendisine bağlamıştır.⁵⁰ Özdemir Bey komutasındaki Osmanlı askerî kuvvetleri, Mağrak ve Say şehirlerini fethetmiş, İbrim ve Der kalelerini de ele geçirmişlerdir.⁵¹

Kızıldeniz, Osmanlılar için oldukça önemli bir ticaret yoluuydu.⁵² Osmanlılar bölgede güç kazanmak adına Kızıldeniz'i Portekiz'e kapatmak adına birtakım girişimlerde bulunmuşlar,⁵³ Sudan ve Kızıldeniz kıyılarını Portekizlilerden korumak için bölgeyi tahkim etmişlerdir. Sultan Selim döneminde görevlendirilen bir Türk denizcisi olan Selman Reis'te, Kızıldeniz'de Portekizlilerle ciddi bir mücadele içerisine girişmiştir.⁵⁴ Kızıldeniz'in güvenliğinin sağlanabilmesi adına, Sevakin'i oldukça stratejik bir merkez olarak gören Selman Reis, Portekiz tehditlerine karşılık Osmanlı Devleti'nin "Kızıldeniz'de tutunmasını sağlayacak temelleri" atmıştır.⁵⁵ Sultan Selim, Nübya'yı da Osmanlı Devleti'ne bağlamak adına çeşitli girişimlerde bulunmuş ve Küçük Sinan Paşa Nübya'da görevlendirilerek, bölgeye "yer yer Türkler yerleştirilmiştir."⁵⁶ Bu sayede öncelikle Nübya bölgesinin kontrolü sağlanmış, ilerleyen yıllarda da Kızıldeniz ve Sevakin Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır.⁵⁷ Osmanlı Devleti, bölgede

Seventeenth Centuries", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol: 75, No: 1, 2012, pp. 87-111.

⁴⁹ Özdemir Bey, Yavuz Sultan Selim'in yenilgiye uğrattığı Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin yeğenidir. Özdemir Bey, Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethinden sonra Yavuz Sultan Selim'in hizmetine girmiştir. Türkkiye Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1975, s. 80; Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800*, Çev. Gül Çağlalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 56.

⁵⁰ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 21-22, 33, 75; Yusuf Sarınoy, *Ottoman Archives and Ethio-Ottoman Relations*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001, s. 6, 8, 10; Kavas, "Sudan", s. 461; Bilgenoğlu, *a.g.e.*, s. 244; *Osmanlı İdaresinde Sudan, a.g.e.*, s. 21-22, 32; Tandoğan, "a.g.m.", s. 82; Zengin, *a.g.e.*, s. 12-13, 18-19.

⁵¹ *Osmanlı İdaresinde Sudan, a.g.e.*, s. 21-22.

⁵² Kızıldeniz ile ilgili olarak bkz. Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII - XI. Yüzyıllar)*, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005. Ayrıca bkz. Abdülmenan Mehmet Altıntaş, *Kızıldeniz'den Akdeniz'e: Ticaret, Diplomasi ve Güzergâhlar (1600-1700)*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.

⁵³ Kızıldeniz'deki Osmanlı-Portekiz mücadelesi zamanla Hint Okyanusu'na yayılmıştır. İlgili olarak bkz. Salih Özbaran, "Ottoman Naval Policy in the South", *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*, (Ed. Metin Kunt-Christine Woodhead), Routledge, New York 1997, Second Impression, pp. 55-70.

⁵⁴ Kızıldeniz'de Osmanlı-Portekiz mücadelesi ile ilgili olarak bkz. İdris Bostan, "XVI. Yüzyılda Kızıldeniz'de Osmanlı-Portekiz Mücadelesi: Süveyş, Cidde ve Muha Deniz Üsleri", *Osmanlı'nın İzinde, Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, Haz. Feridun M. Emecen-İshak Keskin-Ali Ahmetbeyoğlu, Cilt: 1, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 331-357. Ayrıca bkz. Salih Özbaran, "A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)", *Arabian Studies*, Vol: IV, 1978, pp. 81-88.

⁵⁵ İdris Bostan, "Selman Reis", *DİA*, Cilt: 36, 2009, s. 444-446; Kızıltoprak, "a.g.m." Kızıldeniz'de Osmanlı hâkimiyeti ile ilgili olarak bkz. Mehmet Korkmaz, *XX. Yüzyıl Başlarında Kızıldeniz'de Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri*, T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

⁵⁶ Hıfız Topuz, *Kara Afrika*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971, s. 149.

⁵⁷ İhsanoğlu, "a.g.m.", s. 61, 66; Nour, "İngilizler'in Sudan'da Türk...", s. 114, 118, 123-124; Tandoğan, "a.g.m.", s. 79- 83, 96-97; Yol, *a.g.e.*, s. 11, 18-21.

çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuş; stratejik bir konuma sahip olması sebebiyle Sevakin'de bir kale inşa edilmiş, su kuyuları açılarak halkın refahı sağlanmaya çalışılmıştır.⁵⁸

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki faaliyetleri karşısında, Sudan'ın yerel yöneticileri "*yardım ve himayeleri dolayısıyla*" Osmanlı Devleti'ne çeşitli hediyeler gönderiyor ve bölgede İslamiyet hızla oldukça geniş bir alana yayılıyordu. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetinden oldukça rahatsızlık duyan Portekizliler, Kızıldeniz'deki Osmanlı hâkimiyetine son vermek ve Osmanlı deniz kuvvetlerini yok etmek amacıyla büyük bir deniz filosu kurmuşlar ve 22 Şubat 1541'de Sevakin'e gelmişlerdir. 8 Mart 1541'de Sevakin'e saldıran Portekizliler "*dehşet verici bir şekilde yağmacılıkta bulunur, daha sonra da boş kalmış şehir ile limanda bulunan gemileri ateşe*" verirler⁵⁹ ve 1541'de Sevakin'i işgal ederler.⁶⁰ Portekizlilerle Kızıldeniz'e hakim olmanın mücadelesi veren⁶¹ Osmanlı Devleti 1543'te Osmanlı Devleti ile Portekizliler ile arasında çeşitli görüşmelerin başlatılması kararı alınmış ve 1544'te barış görüşmeler başlamıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin açık bir şekilde aleyhine sonuçlar doğuracak anlaşmayı Osmanlı Devleti Padişahı Sultan Süleyman kesin bir şekilde reddetmiştir. XVI. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti karşısında Etiyopya'daki Hıristiyanlarla da bir ittifak yaparak Kızıldeniz'deki konumu güçlendiren Portekizliler, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzuna ciddi bir zarar veremeyi başarmışlardır. Bu durumun sonucunda Sudan'daki ve Doğu Afrika'daki Müslüman varlığı tehlikeye girmiştir. Hıristiyan Etiyopya-Portekiz ittifakı karşısında, Osmanlı Devleti'nin askerî yardımından yoksun kalan Sudan Müslümanlarının kendilerini savunabilme olanakları neredeyse imkânsızdı. Bu durumun sonucunda Osmanlı Devleti bölge Müslümanlarını korumak; Sudan ve Kızıldeniz'de kaybettiği hâkimiyetini yeniden sağlamak adına bölgeyi kontrol altına almak amacıyla Sudan'a askerî bir sefer düzenlemeyi kararlaştırmıştır.⁶² Osmanlı Devleti, ticaret yollarını elinde bulundurabilmek adına Kızıldeniz'de Portekizlilerle mücadelesini devam ettirmiş⁶³ ve bu doğrultuda

⁵⁸ Tarig Mohamed Nour, *Sevakin'de Türk İngiliz Rekabeti*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 15, 21-22, 69, 70, 73, 75.

⁵⁹ İvanov, *a.g.e.*, s. 151-153, 155-156, 158-159.

⁶⁰ Erhan Afyoncu, "Portekiz İle Mücadele", *Sabah*, 06.03.2016, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2016/03/06/portekiz-ile-mucadele>, (Erişim tarihi: 10.01.2018); Kızıltoprak, "a.g.m."

⁶¹ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 3, 5, 8, 9, 175-176; Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 579, 584-585; Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 141-143. Konuyla ilgili olarak bkz. Cengiz Orhonlu, "XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahilleri'nde Osmanlılar", *Tarih Dergisi / Turkish Journal of History*, Cilt: 12, Sayı: 16, 2011, s. 1-24. Ayrıca bkz. Muhammed Yıldırım, *XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz, Yemen, Basra Körfezi ve Habeşistan Politikaları*, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2001.

⁶² İvanov, *a.g.e.*, s. 151-153, 155-156, 158-159.

⁶³ Ahmet Kavas, "Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın...", s. 103. Konuyla ilgili olarak bkz. Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri", *Tarih Dergisi / Turkish Journal of History*, Sayı: 31, 2011, s. 65-146. Osmanlı Devleti'nin Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle mücadelesi ile ilgili olarak bkz.

Sevakin Portekizlilerden geri alınmıştır. Sevakin'in ele geçirilmesi, Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz ve Habeşistan'daki hâkimiyeti için bir dayanak noktası olmuştur. Sevakin, 1554'te Mısır Eyaleti'ne bağlanmış ve burada idarî bir düzenlemeye gidilerek Abdülbaki Bey Sevakin'in ilk sancak beyi olmuştur.⁶⁴

Osmanlı Devleti, Habeşistan ve Kızıldeniz'de mutlak bir hâkimiyet sağlamak adına Doğu Afrika'ya yönelmiş ve 1555'te Habeşistan Eyaleti'ni kurmuştur.⁶⁵ Eyaletin merkezi Sevakin Adası olmakla birlikte; Habeşistan Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin Doğu Afrika'da ciddi anlamda bir hâkimiyet kurmasını sağlamıştır.⁶⁶ Özdemir Paşa, Sultan Süleyman'ın emriyle Kızıldeniz'de çeşitli fetih hareketleri gerçekleştirmiş ve Sudan'ın Kızıldeniz kıyılarının büyük bir kısmı Özdemir Paşa tarafından fethedilerek Habeşistan Eyaleti sınırlarına dâhil edilmiştir.⁶⁷ Osmanlılar; Kızıldeniz, Sevakin ve Atbara Vadisi'nde hâkimiyet sağlayabilmek adına "Sevakin ile Nil Nehri arasındaki bölgenin" fethedilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. 1556'dan itibaren -1584 yılına kadar- Habeşistan toprakları ve Func Sultanlığı üzerine bir sefer düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bölgeye düzenlenecek bir askerî sefer, Doğu Afrika'daki kaynaklarının ve ticaret yollarının ele geçirilmesini sağlayacaktı.⁶⁸ Özdemir Paşa, Dongola Hıristiyan Krallığı üzerine bir sefer düzenleyerek Dongola'yı da ele geçirmiştir. Bölgedeki Müslümanların haklarını koruyan Özdemir Paşa'nın Dongola seferi sonrasında bölgeye çok sayıda Müslüman Arap kabilesi yerleşmiştir. Fakat Özdemir Paşa, bölgede yaşayan Hıristiyanları da bölgeden çıkarmak yerine "onların gönüllerini kazanmış ve savaş yerine barış içinde yaşanacak bir ortam oluşmasına zemin" hazırlamıştır. Ayrıca bölgenin imar ve kalkınmasıyla da yakından ilgilenmiştir.⁶⁹

Sudan'ı oldukça yakından tanıyan ve asker arasında oldukça sevilen bir şahsiyet olan Özdemir Paşa, Mısır'da 3.000 kişilik bir ordu kurduktan sonra, 1556'da Nil boyunca bir askerî sefer düzenlemiştir.⁷⁰ Özdemir Paşa komutasındaki askerî birlikler Nübya⁷¹'ya girmiş ve burada Osmanlı hâkimiyetinin

Ertuğrul Önalp, *Osmanlı'nın Güney Seferleri 16. Yüzyılda Hint Okyanusu'nda Türk-Portekiz Mücadelesi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.

⁶⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Kâmil Kepeci Defter Kataloğu: C-1, Divan-ı Hümâyun Ruus Kalemi, No: 211, s. 78; Orhonlu, *a.g.e.*, s. 37, 107; Osmanlı İdaresinde Sudan, *a.g.e.*, s. 22, 51.

⁶⁵ BOA, Divan-ı Hümâyun Ruus Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 213, s. 212; Orhonlu, s. 37, 175-176; Koçak, *a.g.e.*, s. 16-17; Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 584-585; Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", "a.g.m."; Yasit, *a.g.e.*, s. 10, 17, 20; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 50-52; Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttelikleri", "a.g.m.", s. 46, *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 22, 52-53; Tandoğan, "a.g.m.", s. 79; Zengin, *a.g.e.*, s. 17-18; Yol, *a.g.e.*, s. 25.

⁶⁶ Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 579, 584-585; Kavas, "Tarihi Süreçte Sahraaltı Afrika...", s. 77-78; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 50-51; Özbaran, *a.g.e.*, s. 170-175; Tandoğan, *a.g.e.*, s. 142.

⁶⁷ Topuz, *a.g.e.*, s. 149-151; Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 579, 584-585; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 50-51; Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde...*, s. 56, 75, 201.

⁶⁸ Koçak, *a.g.e.*, s. 16-17; Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 286-287.

⁶⁹ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 70, 103, 175; Koçak, *a.g.e.*, s. 16-17; Tandoğan, *a.g.e.*, s. 142-143.

⁷⁰ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 37-42; İvanov, *a.g.e.*, s. 160.

⁷¹ Osmanlı Devleti'nin Nübya'daki etkileşimi ile ilgili olarak bkz. Victor Louis Ménage, "The Ottomans and Nubia in the Sixteenth Century", *Annales Islamologiques*, Volume: 24, 1988, pp. 137-153.

yerleşmesini sağlamışlardır.⁷² Özdemir Paşa, 1557'de Osmanlı hâkimiyetini Doğu Afrika'ya yaymayı başarmış ve Sudan'ın belirli bölgeleri ile Kızıldeniz kıyılarını Habeş Eyaleti⁷³ sınırları içerisine dâhil etmiştir.⁷⁴ Kızıldeniz kıyılarını Portekizlilerden kurtaran Osmanlılar, XVI. yüzyılda Özdemir Paşa döneminde Sudan'ın Kızıldeniz sahillerinde mutlak bir hâkimiyet sağlamışlardır.⁷⁵ Osmanlı Devleti, Özdemir Paşa döneminde Aşağı Nübya'yı Habeşistan Eyaleti sınırlarına dâhil etmiş,⁷⁶ Yukarı Nübya ve Func toprakları ise, Osmanlı Devleti'ne bağımlı bir hale gelmişlerdir. Bölgedeki bazı Func Sultanları, Osmanlı Devleti ile işbirliği yapmışlar ve Hıristiyanlara karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemişlerdir. Fakat Nübya, Dongola ve Kerri'de bulunan Abdallablar ve bazı Bedevî kabileleri, Osmanlı hâkimiyetinin Sudan'a yerleşmesine karşı çıkmışlardır. Sudan "iç savaşlar ve Bedevî muhalefetine rağmen" Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş, Özdemir Paşa'nın bölgedeki başarıları âdeta "Müslümanların zaferi" olmuştur.⁷⁷ Sudan'ın Yukarı Nübya, Sinnar (Funcistan) ve Atbara (Adel) bölgeleri ise fiili olarak Osmanlı idaresini kabul etmekle birlikte Habeşistan Eyaleti sınırları içerisine dâhil edilmemişlerdir.⁷⁸ Sudan'ın güney doğusunda Atbara'da yaşayan Becâ kabilesi üzerine bir sefer gerçekleştiren Özdemir Paşa, bölgenin uzaklığı sebebiyle uzun "süren yolculuk, sıcak iklim ve arızalı arazi yapısı" sebebiyle birçok asker hayatını kaybetmiş, Özdemir Paşa'da hastalanınca sefer başarısız olmuş ve Osmanlı askerî harekâtı sona ermek zorunda kalmıştır.⁷⁹

Özdemir Paşa'nın ölümü ile birlikte 1561'de Habeşistan Beylerbeyliği görevine Özdemir Paşa'nın oğlu Osman Paşa⁸⁰ getirilmiştir.⁸¹ Osman Paşa dö-

⁷² Topuz, *a.g.e.*, s. 149-151; Ataöv, *a.g.e.*, s. 80; Holt-Daly, *ibid.*, p. 26-27; Kavas, "Sudan", s. 460; Zengin, *a.g.e.*, s. 13.

⁷³ Osmanlı Devleti'nin Habeşistan'daki idaresi ile ilgili olarak bkz. Cengiz Orhonlu, "Habeş Eyaleti", *DA*, Cilt: 14, 1996, s. 363-367. Ayrıca bkz. Cengiz Orhonlu, "Osmanlıların Habeşistan Siyaseti 1554-1560", *Tarih Dergisi / Turkish Journal of History*, Cilt: 15, Sayı: 20, 2011, s. 39-54.

⁷⁴ İvanov, *a.g.e.*, s. 160-161.

⁷⁵ Hazar, "a.g.m.", s. 120-122; Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 579, 584-585; Yılmaz Öztuna, "Habeşistan Fatih Özdemiş Paşa", *Türkiye Gazetesi*, 24.09.2011, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/yilmaz-oztuna/507764.aspx> (Erişim tarihi: 10.01.2018); Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 50-52; Tandoğan, "a.g.m.", s. 79-87; Hazar, *a.g.e.*, s. 143-147, 171; D. Ferhat Dizdaroğlu, "Osmanlı Doğu Afrika'da (1)", *Yeni Akit*, 05.08.2017, <http://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/d-ferhat-dizdaroglu/osmanli-dogu-afrikada1-20492.html>, (Erişim tarihi: 10.01.2018); Yılmaz Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, Ötüken Neşriyat, 12. Basım, İstanbul 2017, s. 193-194. Yılmaz Öztuna'nın Doğu Afrika'daki Osmanlı fetihleriyle ilgili verdiği bu bilgilerin yayınlandığı ilk yer için bkz. Yılmaz Öztuna, "Orta ve Doğu Afrika'da Türkler", *Hayat Tarih Mecmuası*, No: 7, Ağustos 1973, s. 8-22.

⁷⁶ Kavas, "Sudan", s. 460.

⁷⁷ İvanov, *a.g.e.*, s. 162-164.

⁷⁸ Erhan Afyoncu, "Osmanlılar Etiyopya'da", *Sabah*, 06.03.2016, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2016/03/06/osmanli-etiopyada>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

⁷⁹ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 47; Sarıncay, *a.g.e.*, s. 6, 8, 10; Tandoğan, "a.g.m.", s. 82; Yol, *a.g.e.*, s. 19-23.

⁸⁰ Özdemiroğlu Osman Paşa ile ilgili olarak yayınlanmış bir doktora tezi için bkz. Reyhan Şahin Allahverdi, *Kafkas Fatih Özdemiş Osman Paşa*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017.

⁸¹ Özdemiroğlu Osman Paşa'nın hayatı ve mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Karanfil, *Harimi'nin Zafernâme ve Gonca'sına Göre Özdemiroğlu Osman Paşa*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Li-

neminde Sudan'ın Kızıldeniz sahilleri tamamıyla ele geçirilmiştir.⁸² Daha önce Özdemir Paşa döneminde; Sudan'ın belirli bölgelerinde ve Sevakin'de Osmanlı hâkimiyetini kabul eden kabileler 1564'te Osmanlı'ya karşı bir isyan hareketi başlatmışlar ve Sevakin'de büyük katliamlara girişerek su kaynaklarına saldırmışlardır.⁸³ Osman Paşa, Habeşistan Beylerbeyliği yaptığı 7 sene boyunca Sudan'da güvenliğin temini için çalışmış ve Sevakin'in isyancı kabilelerden geri alınmasını sağlamıştır. Osman Paşa, bölge halkına zulmeden; "*kuyulardaki sulara el koyup onları satan ve insanları susuzluktan sürdüren kabileleri*" dağıtmış ve bölge halkını koruma altına almaya karar vermiştir.⁸⁴ Osman Paşa, Func Sultanlığı'na bağlı Arap kabilelerinin Sevakin'e yaptıkları saldırıları önlemek amacıyla faaliyetlerde bulunmuş ve Mısır Çavuşlarından Yakup Bey'i 1564'te müstakil sancak beyi tayin ederek Sevakin'e göndermiştir.⁸⁵

Osmanlı Devleti, 1565'te Nil Nehri boyunca bir sefer düzenledi. Birinci çağlayan⁸⁶ bölgesinin güneyinden daha sonra aynı isimle anılacak ve bir eyalet haline getirilecek olan İbrim bölgesine ilerleyen Osmanlı kuvvetleri, burada Func Sultanlığı ile karşı karşıya gelmiştir. Bölgede Func Sultanlığı'na bağlı Arap kabileleri ve yöneticileri ile savaşıyan Osmanlı kuvvetleri, daha sonra üçüncü çağlayana ilerlemişlerdir. Söz konusu bölgede İbrim ve Say kaleleri Osmanlılar tarafından "*muhtemelen*" bölgeyi Func Sultanlığı'nın saldırılarının

sans Tezi, İstanbul 1998, s. 3-11. Ayrıca bkz. Asafl Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme -Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)*, Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Çamlıca Basın Yayın, 2. Baskı, İstanbul 2007; Çetin Sungur, *Habeşistan'dan Kafkasya'ya Bir Osmanlı Paşası: Özdemiroğlu Osman Paşa*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012; H. Mustafa Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa -Bir Osmanlı Asker ve Bürokrati (Ehl-i Örf)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2018. Özdemiroğlu Osman Paşa ile ilgili yapılan oldukça yerinde bir değerlendirmede kendisi için şöyle yazılmıştır: "*Ah o, Habeşistan ve Sudan fatihi, daha sırtının teri soğumadan Afrika ortalarından Kafkasya'ya doğru yola revân olan, bütün Kafkas kavimlerinin gönlünü bendeden Özdemiroğlu Osman Paşa!.. Sen geçmiş tarihin en parlak nâsiyelerinden birinin ve bu işin sırrını en iyi bilenlerdensen ki, o yüksek tecrübenden en ufak bir iz bile yok bugün hafızalarımızda.*" (Ahmet Rıdvan, "Farzı Kifâye", *Yeni Şafak*, 06.05.2000, <https://www.yenisafak.com/arsiv/2000/mayis/06/aridvan.html>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

⁸² Hazar, "a.g.m.", s. 120-122; Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 579, 584-585; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 50-52; Tandoğan, "a.g.m.", s. 79-87; Hazar, *a.g.e.*, s. 143-147, 171. Osmanlı Devleti'nin Özdemiroğlu Osman Paşa döneminde Kızıldeniz'deki hâkimiyeti ile ilgili olarak bkz. Reyhan Şahin Allahverdi, "Kızıldeniz'de Osmanlı Hâkimiyeti: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Habeşistan Beylerbeyliği (1561-1567)", *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt: 3, Sayı: 5, Ağustos 2013, s. 66-79.

⁸³ BOA, Divân-ı Hümâyün Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 218, s. 168; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 24, 34, 58.

⁸⁴ Sarımay, *a.g.e.*, s. 10; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 24-25, 34, 36-37, 58-69.

⁸⁵ BOA, Divân-ı Hümâyün Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 218, s. 168; BOA, Divân-ı Hümâyün Ahkâm, Muhtelif Kayıtlar, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 74, s. 525; Orhonlu, *a.g.e.*, s. 52, 76-77; Nour, *a.g.e.*, s. 25; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 24-25, 34, 36-37, 58-59; Tandoğan, "a.g.m.", s. 83.

⁸⁶ Yukarı Mısır ve Nübya bölgesi tarih boyunca daima etkileşim içerisinde olmuş ve adeta iç içe geçmiştir. Nil Nehri'nin üzerinde toplamda 5 çağlayan bulunmaktadır. Birinci ve İkinci Çağlayan arasında Aşağı Nübya olarak adlandırılan Vavat bölgesi, ikinci çağlayandan dördüncü çağlayana kadar uzanan bölgede ise Yukarı Nübya olarak adlandırılan Kuş bölgesi bulunmaktadır. Dördüncü çağlayandan beşinci çağlayana kadar uzanan bölgenin aşağısına doğru ilerledikçe Atbara Nehri'ne ulaşılır. Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, Çev. Zehra Aksu Yilmazer, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 15, 21, 34, 46, 57, 77-78, 80, 83-84, 89, 119.

dan koruyabilmek amacıyla kurulmuştur.⁸⁷ Func Sultanlığı'nın saldırılarının dışında, Avrupalı devletlerin de bölgeye yönelik olası saldırı teşebbüsleri olmuştur. Osmanlı Devleti, bölgedeki batı tehdidi üzerine, Kızıldeniz'in güvenliğini sağlamak adına; Yemen, Habeş, Hicaz ve Süveyş'te bulunan kaleleri tamir ettirmiş ve Sevakin'de yeni bir kale inşa ettirmiştir.⁸⁸ Sudan'da bulunan kaleler uzun yıllar Türk, Macar, Boşnak ve Arap Yeniçeriler tarafından korunmuştur. Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetinin iki önemli simgesi olan İbrim ve Say kaleleri -1794 yılına kadar- bölgede varlığını sürdürmüş ve buradaki askerlerin maaşları Kahire'deki Osmanlı idaresi tarafından ödenmiştir.⁸⁹ 1573'te Vadiyi Halfa'ya kadar olan bölgeyi ele geçiren⁹⁰ Osmanlılar, İbrim Sancağı'nda Habeş Beylerbeyi Rıdvan Bey döneminde Habeş Eyaleti'ne bağlamışlardır.⁹¹ 1579'da ise Mısır Beylerinden Abdi Bey, İbrim Sancak Bey'i olarak görevlendirilmiş ve zaman içerisinde İbrim ile ilgili idarî düzenlemelerde bulunulmuştur.⁹² 1584 yılında Mahas bölgesini fetheden Osmanlılar burayı bir sancak haline getirmişlerdir. Mahas bölgesinden oldukça önemli ekonomik gelirler elde eden Osmanlılar, bölgede bulunan "altın, zamk, fildişi ve köle kaynaklarını" denetim altına almışlardır. Mahas bölgesi, Func Sultanlığı'nın ele geçirilmesi adına merkez üs görevi görmüştür. Üçüncü çağlayan bölgesinin yaklaşık 10 km güneyindeki Hanek'te karşı karşıya gelen Osmanlı Devleti ve Func Sultanlığı kuvvetleri, oldukça "çetin bir savaşa" girişmişlerdir. İlerleyen yıllar içerisinde Türk-Mısır kuvvetleri Func Sultanlığı'nın topraklarını tamamıyla ele geçirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki ilerlemesi 1584 yılına kadar devam etmiş, 1820 yılına kadar Hanek bölgesine kadar mutlak hâkimiyet sağlanabilmiştir.⁹³

Mısır'ın; Avrupa, Asya ve Afrika'nın etkileşim noktası olması ve söz konusu kıtalar arası ticaret ağını sağlayan önemli bir merkez olması sebebiyle Osmanlılar, Mısır üzerinden Kızıldeniz'de mutlak bir hâkimiyet⁹⁴ sağlamışlardır. XVII. yüzyıl içerisinde bölgede bulunan Osmanlı askerî garnizonları yerel halktan askerlerle takviye edilmiş ve bu dönemde Sudan'da Osmanlı Devleti-Func Sultanlığı rekabeti gerçekleşmemiştir. "Dönemin büyük kısmında bölgede barış hakim" olmuş, ticaret kervanları Sinnar, Şendi, Sevakin gibi Sudan topraklarından Osmanlı'nın Mısır ve Hicaz eyaletleri arasında düzenli bir ticaret ağı kurulmuştur. Söz konusu ticarî etkileşimler, Sudan'da bulunan

⁸⁷ Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 287.

⁸⁸ Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 585; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 51-52; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 26, 36-37; Tandoğan, "a.g.m.", s. 78.

⁸⁹ Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 287.

⁹⁰ Nebi Bozkurt, "Nübe", *DİA*, Cilt: 33, 2007, s. 223.

⁹¹ BOA, Divân-ı Hümâyün Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 225, s. 304; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 34.

⁹² BOA, Divân-ı Hümâyün Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 234, s. 48; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 34-35.

⁹³ Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 287.

⁹⁴ Tok, "a.g.m.", s. 115, 131, 133-135, 140; Özkoç, *a.g.e.*, s. 31-33, 37-39. Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'e hâkim olma siyaseti doğrultusunda Portekizlilerle mücadelesi hakkında bkz. Hulûsi Yavuz, "XVI. Asır İslâm Dünyasında Osmanlı-Portekiz Mücadelesinin Sebepleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul 1985, s. 49-77.

ve Osmanlı'ya komşu olan ülkelere ciddi anlamda etki etmiştir.⁹⁵ Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'deki fetihleri sayesinde bölge Müslümanları Hıristiyanların elinden kurtarılmış, bölgede İslamiyet'in yayılması sağlanmış ve batı sömürgeciliğinin Doğu Afrika'ya girişi uzun yıllar engellenebilmiştir.⁹⁶

Sudan'da Türkiye Dönemi (1820-1881)

Osmanlı Devleti'nin her ne kadar bölgede bir temsilcisi konumunda olsa da; özerk bir yapılanmaya sahip olan, Mısır ve Sudan'daki modernleşme hareketlerinin de öncüsü olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa,⁹⁷ Mısır'daki idaresinin etki alanını genişletmek ve Sudan topraklarına doğru genişlemek istemiştir. Günümüz Sudan'ının siyasi sınırları, Osmanlı Devleti döneminde tespit edilmiş olup,⁹⁸ Sudan, Osmanlı Devleti ile olan irtibatını daha çok Mısır ve Libya üzerinden sağlamıştır.⁹⁹ Sudan'da Osmanlı hâkimiyetinin tam olarak sağlanması Mehmet Ali Paşa dönemine denk gelmektedir. Mehmet Ali Paşa ve onun soyundan gelenlerin Sudan'ı yönettiği 1820-1881 arası dönem Sudan literatüründe "Türk dönemi" olarak adlandırılmaktadır.¹⁰⁰

Sudan, uzun yıllar Mısırlılar tarafından bir zenginlik kaynağı olarak görül-müş, Mehmet Ali Paşa'da söz konusu zenginliğe sahip olabilmek adına Su-

⁹⁵ Sudan'da kurulan "ilk İslam" devleti olan Func Sultanlığı, dış ticarete oldukça ciddi bir önem vermiştir. Kızıldeniz'e yerleşmiş bulunan Osmanlı tüccarlarıyla "köle, fildişi, demirhindi, tereyağı, kaymak, misk, dokuma ve külçe altın" ticareti gerçekleştirmişlerdir. Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 286-287; Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", "a.g.m.". Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılda Kızıldeniz'deki hâkimiyeti doğrultusunda ticaret yollarını büyük ölçüde denetim altına almayı başarmıştır. Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 286-287.

⁹⁶ Erhan Afyoncu, "Afrika'nın Kaderini Osmanlı Değiştirdi", *Sabah*, 06.03.2016, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2016/03/06/afrikanin-kaderini-osmanli-degistirdi>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

⁹⁷ Yasıt, *a.g.e.*, s. 39-40, 41-47, 56. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği ile ilgili olarak bkz. Atilla Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği -Osmanlı Belgelerine Göre-*, İstanbul 1998. Emine Eren, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi*, T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2008. Ayrıca bkz. Salih Kış, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hadisesinde Konya Muharebesi*, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004). Sedat Bilinir, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın Şark Meselesi'ndeki Yeri*, T.C. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2012. Sudan'daki modernleşme hareketleri ciddi anlamda ilk olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde başlatılmıştır. Mehmet Ali Paşa, özellikle güvenlik alanında ve kamu yönetimi noktasında Sudan'a önemli yenilikler getirmiştir. Bkz. Tirab Abbkar Tirab, *Türkiye ve Sudan Polis Teşkilatları*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2016.

⁹⁸ Kavas, "Sudan", s. 459; Nour, "İngilizler'in Sudan'da Türk...", s. 124; Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 287-289; Kavas, "Tarihi Süreçte Sahraaltı Afrika...", s. 79; Arpa, *Afrika Satrancında Sudan*, s. 120; İbrahim Nassir, "Tarihsel Perspektiften Güney Sudan Sorunu ve Ayrılmasında Sebep Olan İç ve Dış Faktörler", *Policy Brief*, Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü (USBED), No: 1, Eylül 2016, s. 4.

⁹⁹ Zengin, *a.g.e.*, s. 11-12.

¹⁰⁰ Peter Malcolm Holt, *A Modern History Of The Sudan*, Frederick A. Praeger Publishers, New York 1966, Second Printing, p. 35-74; Topuz, *a.g.e.*, s. 153; Ataöv, *a.g.e.*, s. 80; Orhonlu, *a.g.e.*, s. 142; Hazar, "a.g.m.", s. 125; Kavas, "Sudan", s. 462; Nour, "İngilizler'in Sudan'da Türk...", s. 118, 123-124; Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 287-289; Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", "a.g.m."; Zengin, *a.g.e.*, s. 30; Tandoğan, *a.g.e.*, s. 177; Özkoç, *a.g.e.*, s. 76; Yol, *a.g.e.*, s. 65-66; Hazar, *a.g.e.*, s. 146-147; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 104, 268-269; Kızıltoprak, "a.g.m." Sudan'da 1820-1881 yılları arasında devam etmiş olan Türk-Mısır dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Richard Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, Oxford University Press, London 1959.

dan'a askerî bir hareket düzenlemeyi tasarlamıştır. 1820-1822 yılları arasında devam eden Sudan'a yönelik askerî hareketin hazırlıkları Şubat 1820'den itibaren başlatılmıştır.¹⁰¹ Mehmet Ali Paşa'nın Sudan seferinin temel sebeplerinin siyasi ve ekonomik olduğunu ifade edebiliriz.¹⁰² Ticaret yollarına hakim olmak isteyen Mehmet Ali Paşa, gelirlerin artırılması ve ekonomik durumun düzeltilebilmesi adına altın ve kaynak ihtiyacı arayışı, Sudan seferinde oldukça önemli bir etken olmuştur. Sudan'dan altın ve kaynak elde edilecekken ayrıca iş gücü ve askerî gücü oluşturacak köle kazanımının da sağlanması amaçlanmaktaydı. Sudan'daki köle ticaretine hakim olmak Mehmet Ali Paşa için oldukça önemliydi. Bu sayede "Zenciler hazinenin yeniden doldurulmasını" sağlayacaklardı. Ekonomik sebeplerin yanında, ayrıca belirtebileceğimiz askerî ve stratejik sebepler de vardı.¹⁰³

Mısır'da Memlûklerle girdiği iktidar mücadelesinden¹⁰⁴ galip bir şekilde ayrılan Mehmet Ali Paşa, Sudan'ın kuzeyinde; Dongola ve çevresine yerleşmiş bulunan Memlûkları tamamen ortadan kaldırmak istiyordu.¹⁰⁵ Ayrıca, Afrikalı kabilelerin saldırılarına karşı Mısır'ın güney kısmını korumak için Sudan'a hâkim olmanın oldukça önemli olduğunu düşünüyordu. Mehmet Ali Paşa, Fransızların Mısır'ı işgali¹⁰⁶ sırasında Sudan'ın Dongola bölgesine yerleşen Memlûkleri yakalamak ve ortadan kaldırmak adına Osmanlı Padişahı Sultan II. Mahmut'a bir mektup yazmıştır.¹⁰⁷ Sultan II. Mahmut'ta bir ferman yayınlarak Mehmet Ali Paşa'nın Sudan seferini resmen onaylamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın Sudan seferi, Mısırlı ve Sudanlı tarihçiler arasında bir tartışma konu-

¹⁰¹ Koçak, *a.g.e.*, s. 18-20.

¹⁰² Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, Çev. Gül Çağlalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 13, 56-57, 60-61; Zengin, *a.g.e.*, s. 24-26; Lutskiy, *a.g.e.*, s. 89, 231; Rogan, *a.g.e.*, s. 86-87.

¹⁰³ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 142-143; Koçak, *a.g.e.*, s. 18-20; Kavas, "Sudan", s. 462; Sinoué, *a.g.e.*, s. 131-134, 136, 152-153; Marsot, *a.g.e.*, s. 13, 56-57, 60-61; Khaled Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 40, 44, 46, 49, 79, 85-95, 108, 120, 167; Yasıt, *a.g.e.*, s. 26-28; Zengin, *a.g.e.*, s. 24-26; Özkoç, *a.g.e.*, s. 74-76; Hazar, *a.g.e.*, s. 154-155; Lutskiy, *a.g.e.*, s. 53-54, 89-91, 231; Nassir, "a.g.m.", s. 3; Yol, *a.g.e.*, s. 38-41; Rogan, *a.g.e.*, s. 80-82, 84, 86-87.

¹⁰⁴ Mısır'da ve Sudan'ın kuzey bölgelerinde hâkimiyet sağlamış olan Memlûklar, bölgede oldukça önemli bir denge unsurudur. İlgili olarak bkz. Jane Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları -Kazdağlıların Yükselişi-*, Çev. Nalan Özsoy, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

¹⁰⁵ Mehmet Ali Paşa, Dongola'da bulunan ve Mısır'daki Kavalalı iktidarı için potansiyel bir tehdit yaratan Mısır Memlûklerini teslim almak adına 1812'de Func Sultanlığı'na bir elçi göndermiştir. Orhonlu, *a.g.e.*, s. 142; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 39; Nassir, "a.g.m.", s. 3.

¹⁰⁶ Fransızların Mısır'ı işgali ile ilgili olarak bkz. Darandeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyânnâme -Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)-*, Haz. M. İlkin Erkutun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009. Ayrıca bkz. Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2008, s. 141-183. Cezzar Ahmet Paşa, Mısır'ı işgal eden Napolyon'u Akkâ'da yenilgiye uğratmış en sonunda Fransızları Mısır'ı terk etmeye zorlamıştır. Bkz. Mustafa Güler, *Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2013.

¹⁰⁷ Prof. Dr. Ahmet Kavas, Sudan'daki Func Sultanlığı'nın bölgedeki Memlûklere karşı Mehmet Ali Paşa'dan yardım istediklerini ifade etmektedir. Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 268. Hikmet Naci'de, Mehmet Ali Paşa'nın Sudan seferinin bölgedeki Berberî emiri Nasruddin'in çağrısıyla başladığını belirtmektedir. Hikmet Naci, *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve "Berberî"ler*, İstanbul 1955, s. 50; Zengin, *a.g.e.*, s. 24.

su olmuştur. “Milliyetçi Mısır tarih yazımı, Sudan seferinin yerli halkı refaha kavuşturmak amacıyla gerçekleştirildiğini ileri sürmektedir.” Sudanlı tarihçiler ise söz konusu tezin tam aksine “Mehmet Ali Paşa’nın Sudan seferini Osmanlı’dan bağımsızlığını elde etme yolunda attığı adımlardan biri olarak değerlendirmektedirler.” Sudan, Mısır’ın güneydeki doğal uzantısı olarak görülmekteydi. Antik dönemden itibaren Mısır’daki¹⁰⁸ hemen hemen her yönetimin Sudan’a askerî seferler düzenlemesi söz konusu durumu açıkça ortaya koymaktadır.¹⁰⁹

Afrika içlerine doğru ilerleme kararı alan Mehmet Ali Paşa,¹¹⁰ Mayıs 1820’de toplamda 8.000 kişiden oluşan bir ordu hazırlar. Söz konusu kuvvetleri ikiye bölerek oğlu İsmail Paşa ve damadı Defterdar Muhammed Hüsrev Bey’in komutası altına verir. Haziran ayında Asvan’da toplanan askerî kuvvetler, Nil Nehri yolunu takip ederek kayıklarla Sudan’ın içlerine doğru hareket ederler.¹¹¹ Muhammed Hüsrev Bey, 500 kişilik bir süvari birliğiyle önden yola çıkarak, Dongola’da Memlûklarla bir savaşa girer. Memlûklardan bazıları -300 kişi kadar- Kavalalı’ya bağlılıklarını bildirirler. Bazı Memlûklar ise Muhammed Hüsrev Bey komutası altındaki kuvvetlerce yenilgiye uğratılır, geriye kalan Memlûklar; Sinnar, Darfur hatta Kızıldeniz kıyısına sığınır. Ağustos 1820’den itibaren Sudan’daki askerî harekate dahil olan İsmail Paşa, emrindeki kuvvetlerle birlikte ikinci çağlayan üzerine; Vadiyi Halfa’ya doğru hareket eder. Marakak’a giren İsmail Paşa, burada hiçbir direnişle karşılaşmadan şehri ele geçirir. Ekim 1820’de hafif silahlarından başka bir şeyleri olmayan Sudanlı kabilelerin üzerine; Şaykiye bölgesine doğru harekete geçer.¹¹²

İsmail Paşa buradaki Sudanlı kabilelerle teslim şartlarını görüşür, fakat öyle ağır şartlar öne sürer ki, teslim olmaktan yana olan kabileler dahi savaşarak ölmenin “daha uygun bir seçenek olduğunu” düşünürler. Korti köyüne giren İsmail Paşa, bölgeyi yerle bir eder hatta burada çeşitli katliamlara sebep olurlar.¹¹³ İsmail Paşa kuvvetlerinin Sudan’da başarılı bir şekilde ilerleme-

¹⁰⁸ Eski çağlardan günümüze, Mısır’ın Nübya bölgesiyle çok ciddi bir etkileşimi olmuştur. Antik Mısır’dan Sudan’a yönelik düzenlenen askerî seferlerde Mısırlılar, Nübya, Sevakın, Vadi Halfa’ya doğru yayılmışlardır. John Baines-Jaromir Malek, “Eski Mısır”, *Atlaslı Büyük Uygurluklar Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Çev. Zeynep Aruoba-Oruç Aruoba, İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 174-182; Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 17, 39, 123, 183, 191, 194, 218, 223, 227, 256, 287-295.

¹⁰⁹ Özkoç, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹¹⁰ Süleyman Kızıltoprak, *Mısır’da İngiliz İşgali: Osmanlı’nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 9, 12.

¹¹¹ Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin sayısı bakımından çeşitli ihtilaflar vardır. Fahmy, Sudan seferine katılan Türklerden, Mısırlılardan ve Mağripililerden oluşan askerî kuvvetlerin sayısını yaklaşık 10.000 olarak vermektedir. Fahmy, *a.g.e.*, s. 85. Collins ve Yasıt bu sayıyı 4.000 kişi olarak vermekte, Collins, *ibid.*, p. 10; Yasıt, *a.g.e.*, s. 28. Lutskiy ise bu sayıyı 5.000 kişi olarak vermektedir. Lutskiy, *a.g.e.*, s. 90. İsmail Paşa’nın Sudan’daki askerî harekâtı ve Sudan’daki Türk-Mısır yönetimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Holt-Daly, *ibid.*, p. 39-51. Sudan’ın Mehmet Ali Paşa kuvvetleri tarafından fethi ile ilgili olarak ayrıca bkz. Arthur E. Robinson, “The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt, Muhammad Ali Pasha, 1820- 1824”, *African Affairs*, Vol: XXV, Issue: XCVII, 1 October 1925, pp. 47-58.

¹¹² Sinoué, *a.g.e.*, s. 136-137.

¹¹³ Sudanlıların, Kavalalı hanedanının bölgedeki askerî faaliyetleri sebebiyle Mehmet Ali Paşa ve oğullarından pek hoşlandığı söylenemez. Fakat Sinoué’nin buradaki anlatımı da oldukça abartılı-

si İngilizleri bu noktada telaşa düşürmüştür. İngilizler, Mehmet Ali Paşa'nın kendileri için oldukça jeo-stratejik bir konuma sahip olan Habeşistan'a sarkmasından çekinirler. Bölgeyi yakından tanıyan Henry Salt adındaki bir temsilcilerini Mehmet Ali Paşa ile görüşmeye gönderirler. Salt, Mehmet Ali Paşa'ya "Habeşistan gibi Hristiyan olan ve düşman bir dünyanın ortasında bağımsızlığını ve dinini korumayı başaran bir ülkenin Müslüman bir gücün eline geçmesine asla" izin vermeyeceklerini bildirmiştir. İsmail Paşa komutasındaki askerî kuvvetler, Şubat 1821'de Sinnar'a ulaşırlar. Emrindeki kuvvetleri dördüncü çağlayan civarında toplayan İsmail Paşa, 8 Mart'ta Berber, 9 Mart'ta Şendi şehrini ele geçirir. Bahrü'l Ebyaz olarak tabir edilen Beyaz Nil'in "sol kıyısını izleyerek güneşe ilerler." Böylelikle Mayıs 1821 sonunda Bahrü'l-Ezrak olarak tabir edilen Kırmızı Nil ile Beyaz Nil'in buluştuğu noktaya ulaşır.¹¹⁴ Muhammed Hüsrev Bey komutasındaki ikinci kol ise bu süre içerisinde Kordofan topraklarına hareket etmiş ve 20 Nisan 1821'de Kordofan'ın merkezi olan El-Ubeyd'i almış ve Sudan içlerinde büyük başarılar kazanmıştır.¹¹⁵

Kötü hava koşulları ve erzak sıkıntısı dışında ciddi bir zorluklar karşılaşmayan İsmail Paşa'nın emrindeki askerî kuvvetler, 27 Mayıs 1821'de Nil Nehri'nin iki kolunun birleştiği noktada kamp kurarlar. Bu sırada Mehmet Ali Paşa'nın oğlu Kavalalı İbrahim Paşa da önce Omdurman'a daha sonra Hartum'a gelir.¹¹⁶ Söz konusu tarih gerek Mısır gerekse Sudan siyasi tarihi açısından ayrı bir önem arz etmektedir. Buradaki bölgeye yaşlı bir kadının ismini veren İsmail Paşa, Omdurman gibi önemli bir şehrin kuruluşu sağlamıştır. Nil Nehri'nin birleştiği söz konusu stratejik nokta, ilerleyen yıllarda Sudan'ın başkenti olur. Önceleri Rasül Hortum (Fil Hortumunun Başı) olarak anılan şehir daha sonra kısaca Hartum olarak anılmaya başlar.¹¹⁷ Bu anlamda günümüz Sudan'ının başkenti Hartum şehrinin kurucusu Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dır.¹¹⁸ Hartum'da 1823 yılında yalnızca bir balıkçı kulübesi varken;

dir. Sinoué, İsmail Paşa'nın Sudanlı kabile mensuplarının kulaklarını kesilmesini emrettiğini ve bunun karşılığında askerlerine para ödülü vereceğini ifade etmiştir. Fakat Mehmet Ali Paşa'nın, İsmail Paşa'ya gönderdiği mektubunda söz konusu katliamlara karşı olduğunu ve bu gaddar tutumunu devam ettirmemesi adına telkinlerde bulunduğunu da ifade eder. Mehmet Ali Paşa, İsmail Paşa'ya gönderdiği mektubunda kendisine şu telkinlerde bulunmuştur: "Sevgili oğlum, halkın yüreğinin sadece adaletle kazanılacağını, bir ülkeyi ele geçirmek için incelik ve siyaset gerektiğini her hükümet bilir. (...) Atlarını ve silahlarını teslim etmelerini isteyerek nefretlerini ve isyanlarını körüklemek yerine Şaykiye halkını hoşgörü ve yumuşaklıkla kazanmanız daha doğru olurdu." (Sinoué, a.g.e., s. 137).

¹¹⁴ Sinoué, a.g.e., s. 137-139, 268, 422.

¹¹⁵ Ataöv, a.g.e., s. 80; Orhonlu, a.g.e., s. 143; Davut Dursun, "Kordofan", *DİA*, Cilt: 26, 2002, s. 198; Yasıt, a.g.e., s. 31; Bilgenoğlu, a.g.e., s. 248; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 39; Tandoğan, "a.g.m.", s. 107; Zengin, a.g.e., s. 27; Nassir, "a.g.m.", s. 3; Yol, a.g.e., s. 43-44.

¹¹⁶ İbrahim Paşa, Eylül 1821'de Sudan'a gitmiştir. Bilinir, a.g.e., s. 165.

¹¹⁷ Sinoué, a.g.e., s. 138-139, 422.

¹¹⁸ Nour, "Siyah Afrika'da Osmanlı Şehirleri", s. 153-154. Hartum şehrinin ilk yöneticisi 1824'te Çerkes Osman Bey olmuştur. Hartum yıllar içerisinde büyük gelişim göstermiş ve Afrika'nın en büyük şehirlerinden bir tanesi haline gelmiştir. Hartum ile ilgili olarak bkz. Hasan Mekki-Muhammed Ahmed, "Hartum", *DİA*, Cilt: 16, 1997, s. 251-253. Sudan'ı Osmanlı Devleti adına idare eden Mehmet Ali Paşa'nın buradaki siyasi, iktisadi ve idari faaliyetleri oldukça önemlidir. Bu doğrultuda, Kassala, Hartum ve el-Ubeyd'de kurulan çeşitli askerî garnizonlar zamanla "bire büyük şehre dönüşerek bugünkü modern Sudan Devleti'nin kurulmasında ilk adımlar" Mehmet Ali Paşa döneminde atılmıştır. Kavas, "Tarihi Süreçte Sahraaltı Afrika...", s. 78-79; Ahmet Kavas, "Osman-

Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa döneminde Hartum'u ihya etmiş, Hartum merkezî konumunun da etkisiyle "çarşılarıyla, camileriyle, idarî binalarıyla büyük insan kitleleri tarafından yaşanılabilir bir hale" dönüştürülmüştür.¹¹⁹

Hartum'dan hareketle beşinci çağlayanı da aşan İsmail Paşa, El-Cezire'yi geçerek 12 Haziran 1821'de Func Sultanlığı'nın merkezi olan Sinnar'a girerler. Func Sultanı VI. Bâdi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya bağlılığını bildirir.¹²⁰ Tosun Bey Ali Yeğen komutasındaki diğer askeri bir birlik ise Dinka'yı takip ederek Beyaz Nil'e ulaşır.¹²¹ Sudan topraklarının önemli bir kısmı fethedildikten sonra, altın ve köle kazanımı sağlamak adına çeşitli faaliyetler gerçekleştirilmiştir.¹²² İsmail Paşa ve emrindeki askerî kuvvetlerin köle kazanım adına gerçekleştirdiği faaliyetler oldukça sert ve acımasızdır. Sudan seferi sırasında çok az kayıp vermiş olan İsmail Paşa ve emrindeki askerî kuvvetler bir süre sonra zorlayıcı iklim şartları ve çeşitli hastalıklarla karşı karşıya kalırlar.¹²³ Fazogl'da altın bulabilmek amacıyla yönünü bu tarafa çeviren İsmail Paşa, bölgede çeşitli kabilelerle çarpışmış ve ağır kayıplar vermişlerdir. Bir süre sonra Sinnar halkı İsmail Paşa kuvvetlerine karşı büyük bir ayaklanma başlatır. Bu ayaklanmanın sonucunda birçok Mısırlı asker öldürülür. Üstelik çeşitli zengin kaynaklara ulaşmak üzere İsmail Paşa kuvvetlerinden ayrılarak Beyaz Nil boyunca ilerlemeye koyulan İbrahim Paşa da şiddetli bir dizanteriye yakalanır. Oldukça ağır bir hastalık geçiren İbrahim Paşa'nın durumundan haberdar olan Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim'i Mısır'a geri çağırır. İbrahim Paşa, bir süre sonra Sudan'dan ayrılarak Mısır'a geri dönmek zorunda kalır.¹²⁴

Ekim 1821'de emrindeki 100 kadar adamıyla Sinnar'dan ayrılarak Şendi'ye doğru hareket eden İsmail Paşa, bir süre sonra buraya ulaşır. 15.000 kişilik nüfusuyla önemli bir şehir olan Şendi'de "savaşa katkı adı altında" halktan çok ağır vergiler ister. Şendi Prensi Nemr, söz konusu duruma karşı çıkar ve "kısa sürede bu kadar önemli sayıda insan ve para'yı (yaklaşık 2.000 köle ve 10.000 altın frank) bulamayacaklarını İsmail Paşa'ya bildirir. İsmail Paşa'nın hakaretlerine maruz kalan Prens Nemr, İsmail Paşa tarafından dövülür ve öldürülmekle tehdit edilir. Bunun karşılığında Nemr "elinden geleni yapacağını bildirir" ve Nil Nehri'nin sol kıyısında İsmail Paşa ile bir görüşme ayarlar.¹²⁵ Emrindeki kuvvetlerle birlikte buluşma yerine giden İsmail

lı-Darfür Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16, 2007, s. 107; Tandoğan, *a.g.e.*, s. 174-175, 229-230.

¹¹⁹ Tandoğan, *a.g.e.*, s. 177; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 104.

¹²⁰ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 142; Sinoué, *a.g.e.*, s. 139; Collins, *ibid.*, p. 12; Yasit, *a.g.e.*, s. 29; Zengin, *a.g.e.*, s. 27; Yol, *a.g.e.*, s. 41; Kızıltoprak, "a.g.m."

¹²¹ Yasit, *a.g.e.*, s. 31.

¹²² Orhonlu, *a.g.e.*, s. 142-143. Sudan seferi sırasında binlerce köle Sudan'ın çeşitli bölgelerinden zorla Mısır'a getirilmiştir. Söz konusu köleler büyük zorluklarla karşı karşıya kalmış, birçoğu yollarda hayatını kaybetmiştir. (Fahmy, *a.g.e.*, s. 85-95).

¹²³ Sudan'da görevlendirilen Mehmet Ali Paşa'nın askerî kuvvetleri çok çeşitli zorluklarla ve ciddi hastalıklarla karşı karşıya kalmışlar ve önemli kayıplar vermişlerdir. (*A.g.e.*, s. 176-177, 205, 226).

¹²⁴ Sinoué, *a.g.e.*, s. 140-142; Yol, *a.g.e.*, s. 41-42.

¹²⁵ Sinoué, *a.g.e.*, s. 142, 422; Yasit, *a.g.e.*, s. 32-33; Yol, *a.g.e.*, s. 43. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İsmail Paşa'nın Sudan'ın idaresini üstlendiği dönemde özellikle vergi gibi konularda birtakım "olumsuz uygulamalar" yaşanmıştır. (*Es-Sudan fi'l ahdi'l-Osmani: min hilâli veşâ'iki'l-Erşifi'l- 'Os-*

Paşa, büyük bir kulübeye yerleşerek kendisi adına tertip edilen ziyafete katılır. Prens Nemr ve emrindeki askerler bir süre sonra dışarı çıkarak kulübeyi ateşe verirler. İçeride bulunan İsmail Paşa ve emrimdeki kuvvetler de diri diri yanarak ölürlür.¹²⁶ İsmail Paşa'nın ölüm haberini alır almaz Kordofan'dan hareket ederek Şendi üzerine yürüyen Muhammed Hüsrev Bey, kısa sürede içerisinde Şendi'deki isyanı oldukça sert bir şekilde bastırır¹²⁷ ve Şendi'de otoriteyi yeniden tesis eder. Mehmet Ali Paşa'nın emriyle halka yönelik ölçsüz hareketlerine son veren Muhammed Hüsrev Bey, Nübya bölgesi dâhil olmak üzere Sudan'daki kontrolü büyük ölçüde sağlar.¹²⁸ 1822'de Kassala üzerine yürüyerek şehri Funclardan alan Muhammed Hüsrev Bey bölgeyi Osmanlı hâkimiyetine dâhil eder.¹²⁹ İbrahim Paşa'nın hastalanarak Mısır'a dönmesi ve İsmail Paşa'nın öldürülmesi sonucunda Mehmet Ali Paşa kuvvetleri Orta Afrika içlerine ilerleyememişler ve söz konusu fetih hareketleri Sudan'la sınırlı kalmıştır.¹³⁰ Sudan'ın Mehmet Ali Paşa tarafından fethedilmesi Türk-Mısır yönetimine ekonomik ve siyasî anlamda ciddi bir güç kazandırmıştır. Mehmet Ali Paşa, idaresi altında bulunan Kızıldeniz limanları ve Sudan toprakları sayesinde; Osmanlı Devleti'nin sınırlarının da fiziki ve sosyo-kültürel olarak genişlemesine sebep olmuştur.¹³¹

mani, terc. Salih Sadawi, IRCICA, İstanbul 2007, s. 54). Birtakım yanlış uygulamalara rağmen, Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki hâkimiyeti bölge halkı açısından genellikle memnuniyetle karşılanmıştır. Günümüzde dahi bu durum devam etmekte, Sudanlılar Türkiye'ye büyük bir sevgi göstermektedirler. Osmanlı Padişahları, Sudan'daki idarecilerine gönderdiği "fermanlarla halkın güvenliğinin sağlanması ve rahatlığa kavuşturulması" adına talimatlar vermişlerdir. (*Es-Sudan fi'l ahdi'l-Osmanî min hülâi veşâ'iki'l- Erşfi'l- 'Osmanî, a.g.e., s. 22; Arpa, Afrika Satrancında Sudan, s. 146*). Örneğin "Mısır'da; halkın güvenliğinin sağlanması, adaletle yönetilmesi, ülkenin bayındır hale getirilmesi" hakkında çıkarılan bir ferman ile ilgili olarak bkz. *Osmanlı Belgelerinde Mısır, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2012, s. 152-155*.

¹²⁶ Sinoué, *a.g.e., s. 142, 422; Yasıt, a.g.e., s. 32-33; Lutskiy, a.g.e., s. 90; Yol, a.g.e., s. 43; Kızıltoprak, "a.g.m."*

¹²⁷ Orhonlu, *a.g.e., s. 143; Yasıt, a.g.e., s. 34; Tandoğan, "a.g.m.", s. 107; Zengin, a.g.e., s. 27; Lutskiy, a.g.e., s. 90-91; Yol, a.g.e., s. 43. Muhammed Hüsrev Bey'in Sudan'da gerçekleştirdiği acımasızca hareketler Sudan halkı tarafından bugün dahi hoşnutsuzlukla karşılanmaktadır. İlgili olarak bkz. Maxime Weygand, *Historie Militaire de Mohammed Aly et de ses Fils, Le Vol: 1-2, Impr. Nationale, Paris 1936*.*

¹²⁸ Osmanlı İdaresinde Sudan, *a.g.e., s. 39; Yol, a.g.e., s. 43; Kızıltoprak, "a.g.m."* İnce ve zarif bir karaktere sahip olan Muhammed Hüsrev Bey, adil fakat acımasız kişiliğiyle ün salmıştır. Sinoué, *a.g.e., s. 142-144*.

¹²⁹ Ahmet Kavas, "Keselâ", *DİA, Cilt: 25, 2002, s. 307*. Muhammed Hüsrev Bey, 1822'de Darfur'u almak üzere çeşitli girişimlerde bulunmuş, fakat siyasî karışıklıklar sebebiyle Darfur'u almaktan vazgeçmiştir. Kavas, "Osmanlı-Darfür...", s. 113.

¹³⁰ İbrahim Paşa babası Mehmet Ali Paşa'dan farklı olarak Mısır'da Arapları daha fazla himaye etmekteydi. Mehmet Ali Paşa'nın milliyetçi bir Arap lideri olarak ilk defa bir Arap İmparatorluğu kurma düşüncesini belirten iddialar olsa da bu tür iddiaların kurmaca olduğunu ifade edebiliriz. Söz konusu dönem içerisinde bir Arap ulus devlet fikrinin öne sürülmesi imkânsızdır. Zengin, *a.g.e., s. 31*. Prof. Dr. Kemal Karpat'ta bu tür iddiaları reddetmektedir. İlgili olarak bkz. Kızıltoprak, *a.g.e., s. 126*. Fakat İbrahim Paşa'nın ulus-devlet sistemine dayanmayan fakat Afrika ve Ortadoğu topraklarının büyük bir kısmını kapsayan bir imparatorluk kurulmasını tasarlıyordu. Kuzey Afrika'ya yayılmış bir imparatorluk tasarlayan İbrahim Paşa, Tunus, Trablusgarp ve Mısır'ı imparatorluk sınırları içerisinde dâhil etmeyi düşünmekteydi. İbrahim Paşa, Sudan özelinde ise Nübya, Sinnar, Darfur ve Kordofan'ı söz konusu imparatorluğun siyasî sınırlarının içerisinde dâhil etmek istiyordu. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi, Kısım: 1, (1831-1841), Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 103-104, 141-142*.

¹³¹ Sinoué, *a.g.e., s. 144-146, 179, 235*.

Sudan'daki Osmanlı İdaresi

Şubat 1824'te Muhammed Hüsrev Bey'den idareyi devralan Mahu Osman Urfalı,¹³² 1825'te Sudan'a askerî sorumlu olarak tayin edilmiş ve Sudan'da çeşitli askerî faaliyetlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda yeni askerî birlikler oluşturan Osman Bey, Hartum'da bir kale inşa ettirmiştir. Sudan'daki asayiş de büyük ölçüde sağlayan Osman Bey, Sudan'ın idaresi noktasında çeşitli yenilikler gerçekleştirmiştir.¹³³ Osman Bey'den sonra idareyi devralan Ali Hurşid Paşa döneminde,¹³⁴ Mehmet Ali Paşa'da 1827'de Doğu Sudan'a bir ziyaret gerçekleştirmiş, "*al-Rusayris'den yukarı*" Mavi Nil taraflarında Dinka ülkesine bir sefer düzenlemiş fakat söz konusu sefer başarısız olmuştur.¹³⁵ Fakat 1828'de Mehmet Ali Paşa kuvvetleri Faşoda'ya kadar ilerlemeyi başarmışlardır.¹³⁶ Böylelikle Ali Hurşid Paşa döneminde Sinnar, Kordofan, Berber, Dongola'da ve Bahrü'l Gazel'de tam anlamıyla bir devlet idaresi tesis edilmiştir.¹³⁷

Sudan'ın söz konusu bölgelerinin Mehmet Ali Paşa tarafından Osmanlı Devleti toprakları içerisine dâhil edilmesinden sonra Türkler burada "*Kaşiflik*" adını verdikleri toplamda 4 yönetim biçimi kurmuşlardır.¹³⁸ 1838-1843 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki idaresini Ahmed Ebu Veddan Paşa üstlenmiştir.¹³⁹ Ebu Veddan'ın valiliği döneminde Sudan uleması ve kabileleriyle Osmanlı Devleti yöneticileri arasında uzlaşmalar sağlanmış, bölgedeki çeşitli dinî liderler Osmanlı Devleti'ne desteklerini belirtmişlerdir.¹⁴⁰ Ebu Veddan döneminde bürokrasinin ve ordunun güçlendirilmesi yolunda çalış-

¹³² Yol, *a.g.e.*, s. 45. Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki askerî görevlilerinden Mahu Osman Urfalı ile ilgili olarak bkz. Richard Hill, *A Biographical Dictionary of the Sudan*, Frank Cass & Co. Ltd., Second Edition, London 1967, p. 227-228.

¹³³ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 143; Bilgenoğlu, *a.g.e.*, s. 250; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 39-40.

¹³⁴ *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 40; Yol, *a.g.e.*, s. 45-46.

¹³⁵ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 143-145; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 40; Yol, *a.g.e.*, s. 46. 1826'da Hurşid Paşa, Sudan'da otoriteyi tam anlamıyla sağlamak adına çeşitli askerî hareketlerde bulunmuştur. Semih Ceyhan, "Ahmed b. Muhammed Selâvi", *DİA*, Cilt: 36, 2009, s. 361. Ali Hurşid Paşa, Sudan'da çeşitli reformlar gerçekleştirmiş, vergilerin düşürerek halkın gönlünü kazanmaya çalışmış ayrıca din alimleriyle de sıkı bir işbirliğine gitmiştir. Koçak, *a.g.e.*, s. 12.

¹³⁶ Lutskiy, *a.g.e.*, s. 91.

¹³⁷ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 146; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 40; Yol, *a.g.e.*, s. 46.

¹³⁸ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 143-145; Hazar, "a.g.m.", s. 124; Tandoğan, "a.g.m.", s. 107; Zengin, *a.g.e.*, s. 36; Hazar, *a.g.e.*, s. 155; Yol, *a.g.e.*, s. 66.

¹³⁹ Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 270. Ahmed Ebu Veddan Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın damadıdır. Yol, *a.g.e.*, s. 47. Mehmet Ali Paşa, 15 Ekim 1838'de Sudan'a bir yolculuk gerçekleştirmiş ve 14 Mart 1839'da Kahire'ye geri dönmüştür. Bilinir, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁴⁰ Örneğin Sudan'da Osmanlı Devleti'nin idaresine destek veren dinî liderlerden Ahmed bin Muhammed Selâvi, İsmail Paşa'nın komutasındaki Sudan seferine Maliki kadısı olarak katılmıştır. Selâvi, ilerleyen yıllarda Sudan kadısı olmuştur. Ceyhan, "a.g.m.", s. 360-361. Osmanlı Devleti, Afrika'daki hâkimiyetinin sonuna kadar "*yerli ahâli arasındaki dinî dokuya müdahale*" etmemiştir. Hatta Osmanlı Devleti idarecileri ve halkı büyük ölçüde Hanefî mezhebine mensup olmasına rağmen; Afrika'da "*yaygın Maliki ve Şafî mezhebine mensup Müslümanlarla herhangi bir meseleleri*" olmamıştır. "*Anadolu'dan getirilen Türk soylular için Hanefî müftü tayin edilirken yerli halka kendi mezhepleri olan Maliki müftüler görevlendirilmiştir*". Osmanlı Devleti, "*Tarikatlar konusunda da epeyce hoşgörülü tavır takınarak faaliyetlerini desteklemişler ama Avrupalıların yaptıkları gibi şeyhleri ve müritleri ağır cezalara uğratmamışlardır*." (Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 586; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 55.

malar gerçekleştirilmiş,¹⁴¹ ayrıca Kassala'da isyan eden Hedendeve kabileleri üzerine 1823, 1831-1832 yılları arasında çeşitli seferler düzenlenmiş ve bu sayede Kassala'da tam anlamıyla bir hâkimiyet sağlanmış ve Kassala önemli bir yerleşim yeri haline gelmiştir.¹⁴²

Osmanlı idaresinin Sudan'a yerleşmesinden ve güvenliğin sağlanmasından sonra, Sudan coğrafyasında yeni toprakların fethedilmesi düşünülmüştür. Sudan'da yeni fetihlerde bulunmak üzere Salim Kaptan isminde bir Türk denizcisi görevlendirilmiştir. Salim Kaptan, 1839-1842 yılları arasında Beyaz Nil'in en ileri noktalarına kadar ilerleyerek burada yeni topraklar keşfetmiş daha sonrasında ise Mavi Nil üzerinde "Muhafaza" adı verilen yeni bir "yönetim birimi" kurulmuştur.¹⁴³ Binbaşı rütbesinde olan Salim Kaptan, yardımcısı Kâşif Süleyman Bey ile birlikte Beyaz Nil üzerinde çok uzun bir mesafe almışlar, Cebel ve Gazel Irmakları'na ulaşmışlardır. Salim Kaptan, bugünkü Uganda sınırında yer alan Gondokora denen bölgeye kadar ilerlemiş ve bu toprakları âdeta keşfe açmıştır.¹⁴⁴

Ebu Veddan'ın idaresi döneminde, 1840'ta Tâka'ya bir sefer düzenlemiş¹⁴⁵ ve Tâka ele geçirilerek Osmanlı Devleti sınırları içerisine dâhil edilmiştir.¹⁴⁶ Mehmet Ali Paşa, daha önceden almayı tasarladığı fakat toprakları içerisine dâhil edemediği Darfur toprakları üzerinde; Osmanlı Padişahı Sultan Abdülmecid'in 13 Şubat 1843 tarihli fermanı doğrultusunda hak iddia etmiş, Ebu Veddan döneminde Darfur'a bir askerî harekât düzenlenmesi kararlaştırılmış fakat Ebu Veddan Paşa'nın ölümüyle birlikte Darfur seferi akim kalmıştır.¹⁴⁷

24 Aralık 1848'de idareyi devralan Mısır Valisi I. Abbas Paşa, Sudan'daki batı nüfuzuna karşı daima mücadele etmiş ve Avrupalı görevlileri Sudan'dan uzaklaştırmıştır.¹⁴⁸ Ayrıca Sudan'daki Türk idaresi boyunca Türkçe eğitim dili olarak çok önemli bir yer tutmuştur. Abbas Paşa döneminde Sudan'da modern bir okul kurma teşebbüsünde bulunulmuş ve kurulan okullar sayesinde buradaki Türk ve Sudanlı çocuklar birlikte okumuşlardır. 1853-1854 yılları arasında Hartum, Dongola, Sinnar'dan gelen Sudan'ın ileri gelen ailelerinin çocukları ve Sudan'da bulunan Türklerden; gerek mülki gerek askerî erkânın

¹⁴¹ Koçak, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁴² Kavas, "Keselâ", s. 307; Yasit, *a.g.e.*, s. 47-48.

¹⁴³ Hazar, "a.g.m.", s. 124; Kavas, "Sudan", s. 459-465; Hazar, *a.g.e.*, s. 155; Yol, *a.g.e.*, s. 47-48.

¹⁴⁴ Topuz, *a.g.e.*, s. 154-155; Deng D. Akol Ruay, *The Politics of Two Sudans: The South and the North 1821-1969*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala 1994, p. 22-23; Zengin, *a.g.e.*, s. 29; Philip Briggs-Andrew Roberts, *Uganda*, The Globe Pequot Press, Guilford 2016, p. 313.

¹⁴⁵ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 146; Ceyhan, "a.g.m.", s. 361; Bilgenoğlu, *a.g.e.*, s. 250-251; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 40; Lutskiy, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁴⁶ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 146; Bilgenoğlu, *a.g.e.*, s. 250-251; *Osmanlı İdaresinde Sudan*, s. 40; Yol, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁴⁷ Kavas, "Osmanlı-Darfür...", s. 113; Yol, *a.g.e.*, s. 48-49.

¹⁴⁸ Sinoue, *a.g.e.*, s. 388; Yol, *a.g.e.*, s. 50. Abbas Paşa, İngiliz ve Fransızların Sudan'a nüfuz etmelerini engellemeye çalışmış ve Avrupalı devletlerin Sudan'a nüfuz etme faaliyetlerine karşılık Osmanlı Devleti'nden yana bir tavır sergilemiştir. Kızıltoprak, *a.g.e.*, s. 13. Abbas Paşa, ayrıca Mısır ve Sudan'daki idaresi boyunca "eski Türk teamüllerine ve Türk Sultan'ına olan itaatkar bağlılığını her zaman" vurgulamıştır. Lutskiy, *a.g.e.*, s. 144-145.

çocukları uyum içerisinde iyi bir eğitim almış fakat söz konusu faaliyetler Abbas Paşa'nın ölümüyle birlikte kesintiye uğramak durumunda kalmıştır.¹⁴⁹

Mısır ve Sudan Valisi Said Paşa, idaresi boyunca Sudan'a oldukça önem verilmiştir. Said Paşa, burada birçok ıslahatlarda bulunmuştur. Çerkez Ali Paşa Sudan işlerinden sorumlu hâkim olarak göreve getirilmiş, kardeşi Halim Paşa'da müfettiş tayin ederek Sudan'a göndermiştir. Said Paşa, Hartum'da modern anlamda eğitim veren bir okul açtırmış, 1857'de beraberindeki kalabalık maiyetiyle birlikte Kahire'den Sudan'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Burada Sudan halkının sorunlarını dinleme fırsatı bulan ve halkın sorunlarıyla yakından ilgilenen Said Paşa, halkın istekleri doğrultusunda birtakım vergileri kaldırmıştır. Said Paşa, Sudan'da çeşitli askerî ve idarî düzenlemeler¹⁵⁰ gerçekleştirmenin yanı sıra "*sahrada kontrol istasyonları ve konaklar kurdurarak posta hizmetlerini*" kolaylaştırmıştır. Köle ticaretini yasaklamış ve bu durumu kontrol edebilmek adına Güney Sudan'da bulunan Sobat Nehri üzerine bir askerî karakol kurdurmuştur.¹⁵¹

1863'te Mısır Valisi olan Mehmet Ali Paşa'nın torunu İsmail Paşa, Sevakin üzerinde bir idare sağlamıştı. Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz'in 1866'da yayınladığı ferman doğrultusunda¹⁵² Sudan'ın Sevakin Limanı'nın doğrudan Mısır üzerinden yönetilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵³ Sevakin Limanı'nın kontrolünü doğrudan ele alan İsmail Paşa,¹⁵⁴ Sevakin'deki hâkimiyeti üzerinden Kızıldeniz ticaretini kendi kontrolü altına alabilmek adına çeşitli girişimlerde bulunmuştur. 1867-1872 yılları arasında Sudan'daki Osmanlı idarecilerinden olan Ahmed Mümtaz Paşa çeşitli yenileşme hareketleri gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁵ Mümtaz Paşa döneminde pamuk yetiştiriciliğine başlanmış ve önemli

¹⁴⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, İrcica, İstanbul 2006, s. 114; Hazar, *a.g.e.*, s. 156; Yol, *a.g.e.*, s. 67. İhsanoğlu'nun söz konusu eseri İngilizce ve Arapçaya da tercüme edilmiştir. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *The Turks in Egypt and Their Cultural Legacy*, trans. Humphrey Davies, The American University in Cairo Press, Cairo 2012. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Al-Atrak Fi Mısır Wa Turathuhum Al-Thaqafi*, terc. Salih Sadawi, İrcica, İstanbul 2006.

¹⁵⁰ Said Paşa, döneminde sosyo-ekonomik, politik ve kültürel alanlarında çeşitli reformlar gerçekleştirilmiştir. Lutski, *a.g.e.*, s. 152-155.

¹⁵¹ Zekeriya Kurşun, "Said Paşa", *DİA*, Cilt: 35, 2008, s. 574.

¹⁵² Nour, *a.g.e.*, s. 32, 36-60, 95-103; Tandoğan, "a.g.m.", s. 107. Sevakin Kaymakamı'nın 1866'da Mısır Valiliği'ne bağlanmasına dair ilgili ferman için bkz. BOA, Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî, 15 Numaralı Mısır Mühimme Defteri, A. DVNS. MSR. MHM. d. 15, Hüküm No: 34; *Osmanlı Belgelerinde Mısır*, s. 149-151; *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri, Mehmed Ali Paşa'dan Hüseyin Kamil'e Mısır Siyasi Tarihine Önemli Belgeleri*, TTK Yayınları, Yay Haz. Süleyman Kızıltoprak, Ankara 2015, s. 212-214.

¹⁵³ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 147; Nour, *a.g.e.*, s. 32, 36-60, 95-103; Yol, *a.g.e.*, s. 50. Osmanlı Devleti'nin Sevakin'deki idaresi XVI. yüzyılda başlamış olup XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Erhan Afyoncu, "Sevakin'de Dört Asır Bayrağımız Dalgalandı", *Sabah*, 31.12.2017, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2017/12/31/sevakinde-dort-asir-bayragimiz-dalgalandi>, (Erişim tarihi: 10.01.2018). Bir süre Cidde Eyaleti üzerinden yönetilen Sevakin, 1846'da yeniden Mısır Vilayeti'ne, (Nour, *a.g.e.*, s. 32, 36-60) 1849'da ise yeniden Cidde Eyaleti'ne bağlanmıştır. Tandoğan, "a.g.m.", s. 107; Nour, "a.g.e.", s. 30-32, 36-60; Kızıltoprak, "a.g.m."

¹⁵⁴ Atilla Çetin, "İsmail Paşa-Hidiv", *DİA*, Cilt: 23, 2001, s. 117-119; Yol, *a.g.e.*, s. 52-61; Sinan Yazıcı, *19. Yüzyılda Mısır'da Devletin İnşası*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAE) Yayınları, Ankara 2016, s. 295, 303-304.

¹⁵⁵ Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 270.

ziraat faaliyetlerinde bulunulmuştur.¹⁵⁶ Aynı zamanda söz konusu dönem içerisinde Sevakin'e çeşitli yatırımlar gerçekleştirmiş ve "büyük bir inşa hareketi" başlatılarak, Sevakin Limanı bölgenin en büyük limanı hâline gelmiştir.¹⁵⁷

Her ne kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı olsa da; Doğu Afrika'ya doğru yayılmak ve "Afrika Boynuzu'nda emperyal bir imparatorluk" kurma fikrine kapılan İsmail Paşa, "Mısır'ı Kızıldeniz ve Nil Vadisi'ndeki ticaretin merkezi haline getirmeyi" amaçlıyor; Sudan, Habeşistan, Somali ve Ekvator Afrika'sı topraklarını fethederek, bölgenin "Mısır çatısı altında" birleştirilmesini tasarlıyordu.¹⁵⁸ İsmail Paşa döneminde, Mısır toprakları en geniş sınırlarına ulaşmıştı.¹⁵⁹ Osmanlı Devleti ile ilişkilerine oldukça önem veren İsmail Paşa, Mısır Hıdivliği'nin¹⁶⁰ sınırlarını olabildiğince genişletmek istemiş ve yayılcı bir politika takip ederek Afrika içlerinde çeşitli fetih hareketlerinde bulunmuştur.¹⁶¹ Hıdiv İsmail Paşa, "Mısır'ı büyük bir ülke haline getirebilmek amacıyla" Sudan içlerindeki fetih hareketlerine devam ettirmiş, ayrıca Habeşistan ve Somali, -Eritre ve Uganda'da dâhil olmak üzere- gibi bölgelere çeşitli askerî seferler düzenlemiştir.¹⁶² İsmail Paşa, Mısır'ın siyasi sınırlarını ciddi anlamda genişletmiştir.¹⁶³ Sudan'ın önde gelen isimlerinden ve "yerli idareciler"inden Zübeyir Rahmet Mansur Paşa, Darfur bölgesinde hüküm süren "tarihi Darfur Sultanlığıyla" daha önce bazı sorunlar yaşamıştır. İsmail Paşa tarafından Darfur üzerine bir askerî sefer düzenlemekle görevlendirilmiştir. Zübeyir Paşa, Sudan'da askerî seferler düzenleyerek Bahrü'l Gazel bölgesini ve Darfur'u ele geçirmiştir. Darfur'un ele geçmesiyle birlikte 1874'te Darfur toprakları Osmanlı-Mısır Sudan'ına dâhil edilmiştir.¹⁶⁴

¹⁵⁶ Kavas, "Keselâ", s. 307; Sudan: Country Report to the FAO International Technical Conference on Plant Genetic Resources, Khartoum, March 1995, Prepared By: Mahmoud Ahmed Mahmoud-Mohamed Osman Khidir-Mohamed Ahmed Khalifa-Abdel Moneim Bashir el Ahmadi-Hassan Abdel Rahman Musnad-El Tahir Ibraim Mohamed, Leipzig 1996, p. 20; Kavas, "Sudan Cumhuriyeti", "a.g.m."; Kızıltoprak, "a.g.m."

¹⁵⁷ Kızıltoprak, "a.g.m."

¹⁵⁸ Kızıltoprak, a.g.e., s. 21-27; Özkoç, a.g.e., s. 132-133, 137-138, 147-150; Yol, a.g.e., s. 52-62.

¹⁵⁹ Mehmet Ali Paşa'dan İsmail Paşa'ya kadar Mısır ve Sudan'daki Türk idaresi ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Peter Malcolm Holt, "Egypt and the Nile Valley", The Cambridge History of Africa, General Ed. J.D. Fage-Roland Oliver, Vol: 5, from c. 1790 to c. 1870, Ed. John E. Flint, Seventh Printing, Cambridge University Press 2004, pp. 20-50.

¹⁶⁰ İsmail Paşa döneminde, Osmanlı Devleti'nin hukukunu muhafaza etmek suretiyle 6 Haziran 1867 tarihinden itibaren; Mısır'a iç işlerinde bir tür serbestiyet tanınmış ve Mısır Valiliği Hıdivliğe dönüştürülmüştür. Bkz. Osmanlı Belgelerinde Mısır, s. 124-127.

¹⁶¹ Eren, a.g.e., s. 90.

¹⁶² XIX. yüzyılda Avrupa sömürgeciliğinin Afrika'ya girmesi ile birlikte Osmanlı Devleti batılı devletlere karşı Afrika'da ciddi bir nüfuz mücadelesi vermiştir. İlgili olarak bkz. İdris Bostan, "Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893- 1895), Belleten, Cilt: LIV, Sayı: 210, Ağustos 1990, s. 665-697+VIII.

¹⁶³ Çetin, "a.g.m.", s. 117-119; Yazıcı, a.g.e., s. 295, 303-304.

¹⁶⁴ Kavas, "Osmanlı Darfur...", s. 107-108, 114-115; Yasit, a.g.e., s. 71-73; Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttelikleri...", s. 30, 43; Kavas, Osmanlı-Afrika İlişkileri, s. 43, 449-451; Yol, a.g.e., s. 58-60. 2011 yılında Sudan'dan ayrılarak bağımsız olan Güney Sudan toprakları uzun yıllar Lado Krallığı tarafından yönetilmiştir. Darfur topraklarını Osmanlı-Mısır idaresi altına alan Zübeyir Paşa, 1873 yılı içerisinde Güney Sudan topraklarının da Osmanlı-Mısır hâkimiyeti altına alınmasını sağlamıştır. Nassir, "a.g.m.", s. 3-4. Türklerin, Afrika'daki hâkimiyetlerini batı

Fakat askerî seferler sırasında büyük harcamalar gerçekleştiren Mısır ekonomisi ciddi anlamda zarar görmüş ve çok sayıda asker kaybı yaşanmıştır. Siyasi ve ekonomik sorunların Mısır'da baş göstermesi ile birlikte İngiliz ve Fransızlar bu durumu bir fırsat bilerek Mısır üzerindeki nüfuzlarını artırmak istemişlerdir.¹⁶⁵ Batılı devletlerin Sudan üzerindeki etki ve nüfuz faaliyetlerine karşılık İsmail Paşa, Sudan'daki Osmanlı idaresini kuvvetlendirmek adına çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. İsmail Paşa döneminde Sudan'da ilk defa modern eğitim faaliyetleri başlatılmış ve Türkçe eğitimi düzenli bir şekilde devam ettirilerek halk arasında yaygınlaştırılmıştır.¹⁶⁶ İsmail Paşa, Sudan valisi Musa Hamdi Paşa ile Sudan'daki eğitim faaliyetleri üzerine çeşitli fikir alışverişlerinde bulunmuş, Sudan'da Türkçe ve modern bir eğitim veren çeşitli okulların kurulması kararlaştırılmıştır. Sudan'da "modern eğitimin" ve Türkçe eğitimin "yaygınlaşmasını isteyen" İsmail Paşa'nın emriyle; Hartum, Berber, Dongola, Kordofan, Taka ve Sevakin'de okullar kurulmuş, Kahire'den gönderilen Türk öğretmenler buralarda Türkçe eğitim vermişlerdir. Söz konusu okullar 1863'ten 1877'ye kadar faaliyet göstermiş ve Sudan'daki Türk okulları sayesinde modern eğitim alanında oldukça ciddi bir ilerleme kaydedilmiştir.¹⁶⁷

Sudan'daki Osmanlı İdaresi'nin Değerlendirmesi

Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki idaresi daha çok askerî bir nitelik taşımaktaydı. Sudan'daki Osmanlı idaresi sırasında büyük toprak sahiplerine çeşitli mülkiyet hakları tanınmış ve Avrupalı devletlerin Sudan'a kapitülasyonlar vasıtasıyla nüfuz etmesine engel olmaya çalışılmıştır. Yönetim dili olarak Türkçe önemli ölçüde kullanılmış ve bu sayede Sudan Arapçası'na çok sayıda Türkçe kelime girmiştir. Osmanlı'nın Sudan'daki idaresi sırasında Nübya, Nil Vadisi, Darfur,¹⁶⁸ Dongola, Sevakin,¹⁶⁹ Sinnar, Kordofan, Kızıldeniz, Kassala, Bahrü'l Gazel topraklarının, Hartum merkezî yönetimi içerisine dâhil edilmesi, Sudan siyasi sınırlarının belirlenmesini ve modern Sudan tarihinin oluşmasını sağlamıştır.¹⁷⁰ Bu doğrultuda, Osmanlı Devleti Sudan'a hâkim olduğu

literatürü üzerinden öğrenmesi oldukça üzücü bir durumdur. Batı literatürünün öne sürdüğü tezler, Türklerin Afrika kıtasının yalnızca kıyı şeridinde küçük bir bölgede hâkimiyet kurabildikleridir. Oysaki Afrika'daki Osmanlı hâkimiyeti ve etkinliği Mısır üzerinden; Sudan, Güney Sudan, Cibuti, Eritre, Somali, Etiyopya, Uganda, Orta Afrika Cumhuriyeti hatta Kenya ve Kongo'ya kadar, Afrika'nın içlerine uzanmaktaydı. Kavas, "Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...", s. 579-586; Kavas, "Tarihi Süreçte Sahraaltı Afrika...", s. 77-78; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. XVI- XVII, 5-6, 57-68, 103-118, 268-269.

¹⁶⁵ Kızıltoprak, *a.g.e.*, s. 21-27; Özkoç, *a.g.e.*, s. 132-133, 137-138, 147-150; Yol, *a.g.e.*, s. 52-62.

¹⁶⁶ İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler...*, s. 114-115; Hazar, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁶⁷ İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler...*, s. 114-115. Sudan'daki İngiliz baskısının artmasıyla birlikte İngiliz Gordon Paşa, Sudan'da vali olarak görevlendirilmiş; Gordon Paşa, Türklerin Sudan ile bağlantılarını kesmek adına Türkçe eğitimi gerçekleştiren okulları 1877'de kapattırmıştır. İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler...*, s. 115; Hazar, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁶⁸ Darfur ile ilgili olarak bkz. Hamdunallah Mustafa Hasan, "Dârfür", *DİA*, Cilt: 8, 1993, s. 490-491.

¹⁶⁹ Naci, *a.g.e.*, s. 46-50.

¹⁷⁰ Orhonlu, *a.g.e.*, s. 146; Hazar, "a.g.m.", s. 124; Nour, "İngilizler'in Sudan'da Türk...", s. 118, 123-124; Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 288; Kavas, "Osmanlı-Darfür...", s. 106-107; Kavas, "Tarihi Süreçte Sahraaltı Afrika...", s. 77-79; Bilgenoğlu, *a.g.e.*, s. 256; Hazar, *a.g.e.*, s. 155; Yol, *a.g.e.*, s. 65-66. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Anders Björkelo, "The Territorial

dönem içerisinde çeşitli müdiriyet ve muhafızlıklar kurmuştur. Hartum idarî merkez olmak üzere; Dongola, Sinnar, Darfur, Kordofan, Tâka, Bahrû'l Ebyaz, Bahrû'l Gazel ve Bâla-yı Nil müdiriyetleri¹⁷¹ ayrıca Kassala, Faşoda ve Sevakin muhafızlıkları kurulmuştur.¹⁷²

Sudan, Osmanlı idaresi dönemi içerisinde birbirinden farklı Müslüman kabîle ve devletlerin “*ilkel bir ekonomik ve sosyal yapıda varlıklarını sürdürdükleri*” için siyasî birlikten yoksun olmakla birlikte; merkezî yönetimden uzak ve parçalı bir yönetim yapısına sahip olduğu için Mehmet Ali Paşa tarafından çok büyük zorluklarla karşılaşmadan fethedilmiştir. Sudan seferi, doğrudan II. Mahmut'un ilân ettiği ferman doğrultusunda gerçekleştirildiği için, Sudan toprakları Osmanlı idaresi altına girmiştir. Fakat Osmanlı Devleti, Sudan'ı Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa aracılığıyla yönettiği için, Sudan zamanla Mehmet Ali Paşa ve Kavalalı hanedanının fiilen “*kolonisi*” hâline gelmiştir.¹⁷³

Kavalalı hanedanının Sudan'a hâkim olduğu dönem içerisinde her ne kadar çeşitli anlaşmazlıklar, vergi ve diğer hususlarda yanlış uygulamalar¹⁷⁴ sonucu halka bir takım “*eziyet*”ler gerçekleştirilmişse de, Sudanlılar Osmanlı yönetimini gönülden benimsemişlerdir. Mehmet Ali Paşa'nın bölgedeki yanlış uygulamalarını İstanbul'a bildiren bölge halkı Osmanlı Padişahı'na sesini duyurabilmiş ve Mehmet Ali Paşa uyarılarak bölge halkına karşı “*yumuşak*” ve yerinde davranmaya davet edilmiştir. Sudan halkı, genellikle Osmanlı Devleti'nin uygulamalarından memnun kalmış ve Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki hâkimiyeti bölgede olumlu tesirler bırakmış; Sudan halkının Osmanlı'ya karşı sadakatle yaklaşmasını ve takdir etmesini sağlamıştır.¹⁷⁵

Sudan'da Mehmet Ali Paşa ve ailesi tarafından yürütülen Türk idaresi, günümüz Sudan'ına önemli miraslar bırakmıştır.¹⁷⁶ Mehmet Ali Paşa'nın Mı-

Unification and Administrative Divisions of Turkish Sudan (1821-1855), *Sudan Notes and Records*, Vol: 1, University of Bergen, Kharotum 1997, pp. 25-46. Kavalalı hanedanının Sudan'daki hâkimiyet döneminde her ne kadar buradaki halka yönelik birtakım yanlış uygulamalarda bulunmuş olsa da, Sudan'ın dağınık yapısını birleştirerek modern Sudan'ın siyasî sınırlarını belirlemiştir. Adil Doğru, *Sudan Dosyası*, Akabe Yayınları, İstanbul 1986, s. 15; Arpa, *Afrika Satrancında Sudan*, s. 120, 146, 171.

¹⁷¹ Kavas, “Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...”, s. 581; Kavas, “Sudan”, s. 462; Kavas, “Osmanlı Darfur...”, s. 107; Kavas, “Sudan Cumhuriyeti”; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 269; Arpa, *Afrika Satrancında Sudan*, s. 21.

¹⁷² Kavas, “Osmanlı Darfur...”, s. 107; Yasıt, *a.g.e.*, s. 35; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 450-451; Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 269.

¹⁷³ Özkoç, *a.g.e.*, s. 76. İlgili olarak bkz. Hassan Ahmed Ibrahim, “The Strategy, Responses and Legacy of the First Imperialist Era in the Sudan 1820-1885”, *The Muslim World*, Vol: 91, Issue: 1-2, March 2001, pp. 209-228.

¹⁷⁴ Hasan, “Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...”, s. 286-289; Arpa, *Afrika Satrancında Sudan*, s. 146, 171; Lutskiy, *a.g.e.*, s. 91, 231.

¹⁷⁵ Arpa, *Afrika Satrancında Sudan*, s. 146, 171.

¹⁷⁶ Mısır ve Sudan'ın idaresi 1841 yılında resmî olarak Sultan I. Abdülmecid tarafından Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya tevdi edilmiştir. Orhonlu, *a.g.e.*, s. 146; Kavas, “Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti...”, s. 582; Kavas, “Sudan”, s. 462; Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 43; Tandoğan, *a.g.e.*, s. 43; Özkoç, *a.g.e.*, s. 106; Yol, *a.g.e.*, s. 48. Sultan Abdülmecid, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kendisine ve soyuna intikal etmek üzere Mısır, Nübya, Kordofan, Darfur ve Sinnar valiliklerini vermiştir. Kavas, “Sudan”, s. 462; Eren, *a.g.e.*, s. 80. Ayrıca, bugün Sudan toprakları dâhilinde bulunan Sevakin Limanı'nın idaresi de 1846'da Sultan Abdülmecid tarafından Mehmet Ali Paşa'ya verilmiştir. Orhonlu, *a.g.e.*, s. 146-147, 178-179; Tandoğan, “a.g.m.”, s. 107; Kızıltoprak, “a.g.m.”

sır'da başlattığı modernleşme hareketleri Sudan'da da ciddi anlamda etkisini göstermiş; “siyasi ve ekonomik organizasyon yöntemleri, ürün taşıma teknikleri ve Avrupa devletlerinin iletişim araçları getirilmiş ve bunların hepsi eski geleneksel toplum yapısını” değiştirmiştir.¹⁷⁷ Bu anlamda, Sudan'da modernleşme hareketlerinin Mehmet Ali Paşa ve Kavalalı hanedanı döneminde başladığını ifade etmemiz mümkündür. Sudan siyasi tarihi içerisinde Türk dönemi olarak anılan dönem içerisinde çeşitli yenilikler gerçekleştirilmiştir.¹⁷⁸ Ateşli silahlar, buharlı makineler, elektrikli telgraflar Sudan'da ilk defa Türk idaresi döneminde kullanılmıştır. Kültürel anlamda da Sudan'ın gelişmesini destekleyen Türk idaresi, ilk litografik (taş baskılı) baskı sistemini ülkeye getirmiş ve aynı zamanda bir kağıt fabrikası da kurmuştur. Merkezi otoritenin sağlanmasından ve yönetimin sağlam temeller üzerine oturtulmasından sonra “geleneksel sufi öğretilerin yerine Ortodoks Sünni¹⁷⁹ İslam” teşvik edilmiş, özellikle din adamlarının giysileri Sudan halkının belirli kesimlerince kolaylıkla benimsenmiştir. Tabii Sudan'da uzun yıllar devam eden Türk idaresinin sonucunda, Sudan Arapçası'na çok sayıda Türkçe sözcükte girmiş, askerî anlamda yapılan yenilikler de ilk olarak Türkler tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁸⁰

Sudan'ı Kavalalı hanedanı üzerinden idare eden Osmanlı Devleti, Sudan'ın kalkınmasında çok önemli bir rol oynamış buraya atadığı yöneticiler vasıtasıyla çok önemli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Sudan'da, Türk dönemi içerisinde; Ali Hurşid Paşa, Ahmed Ebu Veddân Paşa, Çerkes Rüstem Paşa, Arnavut Ali Sırrı Paşa, Ahmed Mümtâz Paşa, Eyyüb İsmail Paşa gibi isimler yönetici olarak görev yapmış; Anadolu, Balkanlar ve Kafkaslardan gelen idareci ve askerler Sudan topraklarında önemli görevler üstlenmişlerdir. Ermeni Arakil Bey gibi Osmanlı'nın Hıristiyan tebaasından da idarecilerin Sudan'da görevlendirilmesi, Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsünü ve tebaası arasında hiçbir ayırım yapmadığını açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi “Charles Gordon¹⁸¹ gibi İngiliz vatandaşı kimselerin de bu göreve tayin edilmesinde sakınca görülme” mişti.¹⁸²

¹⁷⁷ Hasan, “Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...”, s. 288.

¹⁷⁸ Osmanlı döneminde Sudan'ın sosyo-ekonomik durumu ve ticari hareketliliği ile ilgili olarak bkz. Gabriel Warburg, “Some Social and Economic Aspect of Turco Egyptian Rule in the Sudan”, *Belleten*, Cilt: LIII, Sayı: 207-208, Ağustos-Aralık 1989, pp. 769-795.

¹⁷⁹ Sudan'da Ortodoks Hıristiyanlık (Yakuubi) güçlü bir konumdayken, Özdemir Paşa ve oğlu Osman Paşa Doğu Afrika topraklarının Müslüman olmasına büyük ölçüde katkı sağlamışlardır. Öztuna, “Habeşistan Fatihî Özdemir Paşa”, “a.g.m.”

¹⁸⁰ Hasan, “Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...”, s. 288-289.

¹⁸¹ General Gordon aslen bir İngiliz olmasına rağmen Sudan'daki Türk dönemi valilerinden bir tanesidir. Söz konusu durum Sudan'ın Mısır üzerinden yönetilmesi ile doğrudan ilgilidir. Yasit, *a.g.e.*, s. 73-74.

¹⁸² Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 269. Osmanlı Devleti'nin Sudan'a hâkim olduğu dönem içerisinde, Sudan topraklarını; Osmanlı Devleti adına kronolojik olarak; Kavalalı İsmâil Kâmil Paşa, Defterdar Mehmed Hüsrev Bey, Mahu Osman Urfalı Bey, Ali Hurşid Paşa, Ahmed Ebu Veddân Paşa, Ahmed Paşa el-Menikli, Hâlid Paşa, Abdüllatif Paşa, Çerkes Rüstem Paşa, İsmâil Paşa Ebû Cebel, Selim Paşa, Arnavut Ali Sırrı Paşa, Çerkes Ali Paşa, Ermeni Arakil Bey, Hasan Selâme Bey, Mehmed Râsih Bey, Mûsâ Hamdi Paşa, Ömer Fahri Bey, Câfer Sâdık Paşa, Câfer Mazhar Paşa, Ahmed Mümtâz Paşa, Edhem el-Ârifî Paşa, Eyyüb İsmail Paşa, İngiliz Charles George Gordon Paşa, Mehmed Rauf Paşa gibi isimler yönetmiştir. (Kavas, “Sudan”, s. 462; Yol, *a.g.e.*, s. 45-52.

Osmanlı Devleti, Sudan'a hâkim olduğu dönem içerisinde -özellikle Hartum ve Sevakin'de- zengin bir kültürel miras bırakmıştır.¹⁸³

Sudan'da Türk Hâkimiyeti ve İdaresinin Sona Ermesi

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın, bir Osmanlı Valisi olarak Mısır'daki hâkimiyetinin, Sudan'da ve Kızıldeniz kıyılarında yayılması ve bölgedeki Osmanlı idaresinin Kavalalı'nın soyundan gelenlerce devam ettirilmesi bölgede hâkimiyet sağlamak isteyen İngilizleri ciddi anlamda rahatsız etmiştir. İngilizlerin sömürgecilik faaliyetleri doğrultusunda bir Osmanlı toprağı olan Mısır'a saldırmalarıyla birlikte Mısır'da İngiliz işgali dönemi başlamış ve söz konusu işgal hareketleri Sudan'a da yayılmak istenmiştir. Mehdi Muhammed Ahmed Abdullah isminde Sudanlı bir lider, Sudanlıları etrafına toplayarak, ülkesi üzerindeki Mısır hâkimiyetine karşı çıkmıştır.¹⁸⁴ Mısır'ı işgal eden İngilizler, Sudan'da hâkimiyet kurmak istiyor ve Güney Sudan'da da nüfuzlarını genişletmek adına Almanlarla rekabet ediyorlardı.¹⁸⁵ Bu doğrultuda İngilizler, Güney Afrika'dan Orta Afrika'ya kadar olan oldukça geniş bir alanı kendi nüfuzları altına almak istiyor ve Sudan'a kadar ilerleyerek başarılı oluyorlardı. Bölgedeki Müslüman aşiretler üzerine ciddi bir baskı uygulayan İngiltere, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyasetine de ciddi anlamda zarar vermekteydi.¹⁸⁶ 1882'de İngilizler, Mehdi Hareketi'ne son vermek adına, William Hicks komutasında Sudan'a asker sevk etmişlerdir. Fakat Mehdi Hareketi'ne mensup dervişler, Şaykan Savaşı'nda İngiliz kuvvetlerini yok etmişlerdir. Mehdi Muhammed Ahmed, Mısır yönetimine ve İngilizlere karşı mücadele etmiş ve Sudan'ın kuzey kısımlarının büyük bölümünü -başkent Hartum dâhil olmak üzere- ele geçirmiştir. İngilizler Mehdi Hareketi'ni bastırabilmek adına bölgeye General Charles Gordon Komutası'nda çeşitli askerî birlikler sevk etmişler fakat General Gordon, 1885'te Hartum'da direnişçiler tarafından öldürülmüştür. 1890'dan itibaren İngilizler Sudan'daki işgallerini hızlandırmışlar,¹⁸⁷ bu defa Mısır ve Sudan'daki egemenliklerini sürdürürebilmek adına General Herbert Kitchener komutasında Sudan'a saldırılar düzenlemişlerdir. Kitchener komutasındaki İngiliz kuvvetleri, 1898 Omdurman Savaşı'nda Sudanlı direnişçileri yenilgiye uğratarak Ocak 1899'da bir kondominyum antlaşması imzalamışlar ve Sudan topraklarını Mısır'a bağlamışlardır. Böylelikle Sudan'daki Türk yönetimi fiili olarak sona ermiş ve Osmanlı-Mısır Sudan'ı, İngiliz-Mısır

¹⁸³ Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 14. Örneğin Türkçe'nin Sudan Arapçası üzerindeki etkisi ile ilgili olarak bkz. Younis Ahmed Adam Yahya, *Sudan Arapçası'ndaki Türkçe Kökenli Kelimeler: Fonetik ve Semantik Değişimler*, Afrika Araştırmacıları Derneği (AFAM), 26.01.2017, <https://www.afam.org.tr/sudan-arapcasindaki-turkce-kokenli-kelimeler-fonetik-semantik-degisimler/> (Erişim tarihi: 10.01.2018).

¹⁸⁴ Koçak, *a.g.e.*, s. 12-13; William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 79, 82, 85, 118-121, 140-141.

¹⁸⁵ Tandoğan, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁸⁶ *A.g.e.*, s. 71. İlgili dönemde Osmanlı Devleti, Sudan ve Kızıldeniz hakkında bkz. F.A.K Yasamee, "The Ottoman Empire, The Sudan and the Red Sea Coast, 1883-1889, *Studies On The Ottoman Diplomatic History*, Ed. Sinan Kuneralp, Isis Press, Vol: V, İstanbul 1990, pp. 87-102.

¹⁸⁷ Marsot, *a.g.e.*, s. 77.

Sudan'ı hâlini almıştır.¹⁸⁸ İngilizlerin aslında birer Osmanlı toprağı olan Mısır ve Sudan'daki işgalleri hiçbir hukuki zemine dayanmamaktaydı.¹⁸⁹ 1899'dan sonra, İngiltere ve Mısır arasında paylaştırılmış olan Sudan, Osmanlı Devleti'nin buradaki yönetim hakkını yok saymış ve İngiliz işgaliyle birlikte Osmanlı Devleti'nin idaresi Sudan'da son bulmak durumunda kalmıştır.¹⁹⁰

Osmanlı Devleti, Sudan'ın İngilizler tarafından işgalini, hiçbir şekilde resmî olarak kabul etmemiş, uzun yıllar bu haksız ve hukuksuz işgali tanımamıştır. Lozan Antlaşması'nın 24 Temmuz 1923'te imzalanmasıyla birlikte; Türkiye ile Mısır arasındaki bağlar resmî olarak kesilmiş, Türkiye Sudan'daki resmî haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Sudan'daki Türk hâkimiyeti aslında çok uzun yıllar önce son bulmasına rağmen, Türkiye'nin Sudan'daki İngiliz işgalini resmî olarak kabul etmek durumunda kalmasıyla birlikte Sudan'daki Türk hâkimiyeti resmî olarak söz konusu tarihte son bulmak durumunda kalmıştır.¹⁹¹

Sonuç

Türklerin Sudan'daki hâkimiyetinin başlaması ilk olarak Eyyubiler ve Memlûklar döneminde olmuştur. Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle birlikte; Sudan'ın belirli bölgeleri Osmanlı hâkimiyetini kabul etmişlerdir. 1555'te kurulan Habeşistan Eyaleti eliyle Osmanlı Devleti, Doğu Afrika'da ciddi bir alana yayılmış ve hükmetmiştir. Osmanlı Devleti, Kızıldeniz'de Portekizlilerle girdiği mücadelede, bölgedeki Hıristiyan yayılcılığına karşı Sudan Müslümanlarını başarıyla koruyabilmiştir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde, Sudan'ın içlerine ilerleyen Türkler çok çeşitli toprak kazanımları sağlamışlar ve oldukça geniş bir alanı hâkimiyet altına almışlardır. Böylelikle 1820'den 1885'e kadar devam etmiş olan Sudan'daki Osmanlı hâkimiyet ve idaresi "*Türk dönemi*" olarak adlandırılmıştır. Türkler, Sudan'ı idare ettikleri uzun yıllar boyunca, Sudan'a; siyasi, askerî, ekonomik, eğitim, kültür, toplumsal yönden çok ciddi etki etmişlerdir. Bu anlamda günümüz Sudan Devleti'nin temelinde Türk etkisinin ciddi anlamda bulunduğunu ifade etmemiz mümkündür.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kâmil Kepeci Defter Kataloğu: C-1, Divan-ı Hümayun Ruus Kalemi, No: 211, s. 78.

BOA, Divân-ı Hümayun Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 213, s. 212.

BOA, Divân-ı Hümayun Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 218, s. 168.

BOA, Divân-ı Hümayun Ahkâm, Muhtelif Kayıtlar, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 74, s. 525.

¹⁸⁸ Ataöv, *a.g.e.*, s. 81-83; Koçak, *a.g.e.*, s. 12-13, 20-21; Yasıt, *a.g.e.*, s. 18, 84-86.

¹⁸⁹ Özkoç, *a.g.e.*, s. 184-185. İngilizlerin Mısır'daki işgallerini hukuki bir zemine dayandırma çabaları ve Sudan'daki siyasi durum ile ilgili olarak bkz. Kızıltoprak, *a.g.e.*, s. 145, 155, 193-194, 202, 204, 207-209, 255-257.

¹⁹⁰ Hasan, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin...", s. 289.

¹⁹¹ İsmet Binark, *Mısır Tarihinin Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi*, Araçça özet terc. İdris Döner, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1997, s. 8.

BOA, Divân-ı Hümâyün Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 225, s. 304.
BOA, Divân-ı Hümâyün Ruûs Defterleri, Kâmil Kepeci Tasnifi, Nu: 234, s. 48.
BOA, Bab-ı Asafî Divan-ı Hümâyün Mühimme Kalemi, 15 Numaralı Mısır Mühimme Defteri, A.DVNS.MSR.MHM. d. 15, Hüküm No: 34.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Osmanlı Belgelerinde Mısır, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2012.
Osmanlı İdaresinde Sudan, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2013.
15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri, Mehmed Ali Paşa'dan Hüseyin Kamil'e Mısır Siyasi Tarihini Önemli Belgeleri, TTK Yayınları, Yay. Haz. Süleyman Kızıltoprak, Ankara 2015.

Kitaplar

AL-SAYYİD MARSOT, Afaf Lutfi: *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, Çev. Gül Çağlalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
ALLAHVERDİ ŞAHİN, Reyhan: *Kafkas Fatihî Özdemiroğlu Osman Paşa*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2017.
ALTUNDAĞ, Şinasi: *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi*, Kısım: 1, (1831-1841), Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1988.
ARPA, Enver: *Afrika Satrancında Sudan*, Meneviş Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013.
: *Afrika Seyahatnamesi*, Fecri Yayınları, Ankara 2015.
ASAFİ DAL MEHMED ÇELEBİ: *Şecâ'atnâme-Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)*, Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Çamlıca Basım Yayın, 2. Baskı, İstanbul 2007.
ATAÖV, Türkkaya: *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1975.
AYAZ, Yahya Fatih: *Memlükler (1250-1517)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2015.
BAINES, John - MALEK, Jaromir: "Eski Mısır", *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Çev. Zeynep Aruoba-Oruç Aruoba, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.
BİNARK, İsmet: *Mısır Tarihinin Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi*, Arapça özet terc. İdris Döner, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1997.
BRİGGGS, Philip - ROBERTS, Andrew: *Uganda*, The Globe Pequot Press, Guilford 2016.
CEYHAN, Semih: "Ahmed b. Muhammed Selâvi", *DA*, Cilt: 36, 2009.
CLEVLAND, L. William: *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.
CLOT, André: *Kölelerin İmparatorluğu Memlüklerin Mısır'ı*, Çev. Turhan Ilgaz, Epsilon Yayınları, İstanbul 2005.
COLLİNS, O. Robert: *A History of Modern Sudan*, Cambridge University Press 2008.
ÇETİN, Atilla: *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği -Osmanlı Belgelerine Göre-*, İstanbul 1998.
ÇOPUR, İzzettin: *Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Meydan Muharebesi ve Mısır Seferi*, Hipokrat Kitabevi, Ankara 2017.
DARANDELİ İZZET HASAN EFENDİ: *Ziyânnâme-Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)*, Haz. M. İlkin Erkutun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
DOĞRU, Adil: *Sudan Dosyası*, Akabe Yayınları, İstanbul 1986.
ELÇİBEY, Ebülfez: *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Yay. Haz. Fazıl Gazenferoğlu, Çev. Selçuk Alkın, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.
EMECEN, M. Feridun: *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2017.
ERAVCI, Mustafa H.: *Özdemiroğlu Osman Paşa -Bir Osmanlı Asker ve Bürokrati (Ehl-i Örf)-*, Akçağ Yayınları, Ankara 2018.
ES-SEYYİD MAHMUD: Muhammed Seyyid, XVI. Asırda Mısır Eyaleti, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
Es-Sudan fi'l ahdi'l-Osmani: min hilâli veşâ'iki'l-Erşifi'l- 'Osmani, terc. Salih Sadawi, IR-CICA, İstanbul 2007.
FAHEY, O' S R. - SPAULDİNG, L.J.: *Kingdoms of the Sudan*, Methuen, London 1974.
FAHMY, Khalel: *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
GÜLER, Mustafa: *Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2013.
HATHAWAY, Jane: *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800*, Çev. Gül Çağlalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

- _____ : *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları -Kazdağlıların Yükselişi-*, Çev. Nalan Özsoy, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- HAZAR, Numan: *Türkiye-Afrika İlişkileri -Türkiye'nin Dost Kutaya Açılım Stratejisi-*, Akçağ Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ankara 2016.
- HILL, Richard: *A Biographical Dictionary of the Sudan*, Frank Cass & Co. Ltd., Second Edition, London 1967.
- _____ : *Egypt in the Sudan, 1820-1881*, Oxford University Press, London 1959.
- HOLT, Malcolm Peter: *A Modern History of the Sudan*, Frederick A. Praeger Publishers, Second Printing, New York 1966.
- HOLT, Peter Malcolm - DALY, M.W. Daly: *A History Of The Sudan: From The Coming Of Islam to the Present Day*, New York, Longman 2000.
- HORNUNG, Erik: *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, Kocabı Yayın-cılık, İstanbul 2017.
- İBN İYAS: *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, Ter. Ramazan Şeşen, Yedi-tepe Yayınları, İstanbul 2016.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin - SADAWİ, Salih: *Mısır'da Türk Kültür İzleri -Mısır Halk Dilinde Türkçe Kelimeler Lüğatçasıyla Birlikte-*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IR-CICA), İstanbul 2003.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin: *Al-Atrak Fi Mısır Wa Turathuhum Al-Thaqafi*, Terc. Salih Sa-dawî, İrcica, İstanbul 2006.
- _____ : *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, İrcica, İstanbul 2006.
- _____ : *The Turks in Egypt and Their Cultural Legacy*, Trans. Humphrey Davies, The American University in Cairo Press, Cairo 2012.
- KAVAS, Ahmet: *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitabevi Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 2017.
- KIZILTOPRAK, Süleyman: *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- KOÇAK, Mehmet: *Mehdi Hareketinden İslâm Devrimine Sudan*, Esra Yayınları, İstanbul 1999.
- KOPRAMAN, Yaşar Kâzım: *Mısır Memlükleri Tarihi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, An-kara 1989.
- KRAMER, S. Robert - LOBBAN, Jr. - RICHARD, A. - LOBBAN-FLUEHR, Carolyn: *Histori-cal Dictionary Of The Sudan*, Scarecrow Press, Fourth Edition, Plymouth 2013.
- LUTSKİY, Borisoviç Vladimir: *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, Çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul 2016.
- MASTERS, Bruce: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları (1516-1919) -Sosyal ve Kültürel Bir Tarih-*, Çev. Feray Coşkun, Doğan Kitap, İstanbul 2017.
- MUSLU, Yüksel Cihan: *Osmanlılar ve Memluklar: İslam Dünyasında İmparatorluk Diplo-masisi ve Rekabet*, Çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.
- NACİ, Hikmet: *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve "Berberi"ler*, İstanbul 1955.
- OPPONG, R. Joseph: *Sudan Modern World Nations*, Chelsea House Publishers, New York 2010.
- ORHONLU, Cengiz: *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, TTK Ya-yınları, Ankara 1996.
- ÖNALP, Ertuğrul: *Osmanlı'nın Güney Seferleri 16. Yüzyılda Hint Okyanusu'nda Türk-Portekiz Mücadelesi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.
- ÖZBARAN, Salih: *Umman'da Kapışan İmparatorluklar Osmanlı ve Portekiz -Emperyal ve Kutsal, Muhafız ve Mültezim-*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013.
- ÖZER, Ziya Yusuf: *Mısır Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987.
- ÖZTUNA, Yılmaz: *Türk Tarihinden Yapraklar*, Ötügen Neşriyat, 12. Basım, İstanbul 2017.
- ÖZKUYUMCU, Nadir: *İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhşidiler*, İrfan Kültür ve Eğitim Derneği Yayınları, İzmir 1996.
- ROGAN, Eugene: *Araplar Bir Halkın Tarihi*, Çev. Cem Demirkan, Pegasus Yayınları, İstan-bul 2017.
- RUAY, Akol D. Deng: *The Politics Of Two Sudans: The South And The North 1821-1969*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala 1994.
- SARINAY, Yusuf: *Ottoman Archives and Ethio-Ottoman Relations*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001.
- SINOUE, Gilbert: *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul 2004.
- Sudan: *Country Report to the FAO International Technical Conference on Plant Genetic Resources*, Khartoum, March 1995, Prepared By: Mahmoud Ahmed Mahmoud-Mohamed Os-

man Khidir-Mohamed Ahmed Khalifa-Abdel Moneim Bashir el Ahmadi-Hassan Abdel Rahman Musnad-El Tahir Ibraim Mohamed, Leipzig 1996.

ŞEŞEN, Ramazan: *Eyyübüler*, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul 2012.

_____: *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlukler (1193-1260)*, İslam Kültür ve Tarihini Araştırma Vakfı (İSAR) Yayınları, İstanbul 2007.

TANDOĞAN, Muhammed: *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

TİRAB, Abbkar Tirab: *Türkiye ve Sudan Polis Teşkilatları*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2016.

TOPUZ, Hıfzı: *Kara Afrika*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.

YAZICI, Sinan: *19. Yüzyılda Mısır'da Devletin İnşası*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) Yayınları, Ankara 2016.

YİĞİT, İsmail: *Memlükler (648-923 / 1250-1517)*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015.

WEYGAND, Maxime: *Historie Militaire de Mohammed Aly et de ses Fils*, Le Vol: 1-2, Impr. Nationale, Paris 1936.

Makaleler

ADAMS, Y. William: "The Kingdom and Civilization of Kush in Northeast Africa", *Civilizations of the Ancient Near East*, Ed. Jack M. Sasson, Charles Scribner's Sons, 1995.

AĞIRAKÇA, Ahmet: "İhşidiler", *DİA*, Cilt: 21, 2000.

ALKAN, Mustafa: "Osmanlı Devletinin "İslam Birliği" Siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 9, Sayı: 18, Yaz 2016.

ALLAHVERDİ ŞAHİN, Reyhan: "Kızıldeniz'de Osmanlı Hâkimiyeti: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Habeşistan Beylerbeyliği (1561-1567)", *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt: 3, Sayı: 5, Ağustos 2013.

AYKAÇ, Mehmet: "Func", *DİA*, Cilt: 13, 1996.

BİLGE, L. Mustafa: "Kızıldeniz", *DİA*, Cilt: 25, 2002.

BJRKELO, Anders: "The Territorial Unification and Administrative Divisions of Turkish Sudan (1821-1855)", *Sudan Notes and Records*, Vol: 1, University of Bergen, Kharotum 1997.

BOSTAN, İdris: "Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893-1895)", *Belleten*, Cilt: LIV, Sayı: 210, Ağustos 1990.

_____: "Selman Reis", *DİA*, Cilt: 36, 2009.

_____: "XVI. Yüzyılda Kızıldeniz'de Osmanlı-Portekiz Mücadelesi: Süveyş, Cidde ve Muha Deniz Üsleri", *Osmanlı'nın İzinde, Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, Haz. Feridun M. Emecen-İshak Keskin-Ali Ahmetbeyoğlu, Cilt: 1, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

BOZKURT, Nebi: "Nübe", *DİA*, Cilt: 33, 2007.

ÇETİN, Atilla: "İsmâil Paşa-Hidiv", *DİA*, Cilt: 23, 2001.

ÇOLAK, Kamil: "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, 2008.

DİXON, M.D.: "The Origin Of The Kingdom Of Kush (Napata-Meroë)", *The Journal Of Egyptian Archaeology*, Vol: 50, December 1964.

DURSUN, Davut: "Kordofan", *DİA*, Cilt: 26, 2002.

EMECEN, M. Feridun: "The Military Development in the Middle-East: The Question of Firearms in the Ottoman-Mamluk Rivalry", *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era*, 26-30 November 2007 Cairo, IRCICA, İstanbul 2010.

HARKLESS, Desiree Necia, Harkless, *Nubian Pharaohs and Meroitic Kings: The Kingdom of Kush*, Author House, Bloomington 2006.

HASAN, Fadl Yusuf, "Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin Bazı Yönleri", Çev. Hasret Dikici Bilgin, *Yükselen Afrika ve Türkiye, I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi (23 Kasım 2005)*, (Ed. Ahmet Kavas-Hasan Öztürk), TASAM Yayınları, İstanbul 2006.

HASAN, Mustafa Hamdunallah: "Dârfür", *DİA*, Cilt: 8, 1993.

_____: "Dongola", *DİA*, Cilt: 9, 1994.

HAZAR, Numan: "Türklerin Afrika İle İlişkilerinin Kısa Tarihçesi", *Türkler*, Cilt: 13, Yeni Türkiye Yayınları, (Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara 2002.

HOLT, Malcolm Peter: "Egypt and the Nile Valley", *The Cambridge History of Africa*, General Ed. J.D. Fage - Roland Oliver, Vol: 5, from c. 1790 to c. 1870, Ed. John E. Flint, Seventh Printing, Cambridge University Press 2004.

_____: "Sultan Selim I and the Sudan", *The Journal of African History*, Volume: 8, Issue: 1, March 1967.

İBRAHİM, Ahmed Hassan: "The Strategy, Responses and Legacy of the First Imperialist Era in the Sudan 1820-1885", *The Muslim World*, Vol: 91, Issue: 1-2, March 2001.

IVANOV, Nikolay: *Osmanlıların Arap Ülkelerini Fethi (1516-1574)*, Çev. İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 2013.

- İHSANOĞLU, Ekmeleddin: “Osmanlı Devleti'nin Arap Topraklarına Yayılışı”, *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, IRCICA, İstanbul 2000.
- KAVAS, Ahmet: “Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulmamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü”, *Yükselen Afrika ve Türkiye, I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi (23 Kasım 2005)*, (Ed. Ahmet Kavas-Hasan Öztürk), TASAM Yayınları, İstanbul 2006.
- _____ : “Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti ve Kurdukları Devletler”, *Türkler*, Cilt: 9, Yeni Türkiye Yayınları, (Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara 2002.
- KAVAS, Ahmet: “Keselâ”, *DİA*, Cilt: 25, 2002.
- _____ : “Osmanlı-Darfür Münasebetleri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 16, 2007.
- _____ : “Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttelikleri: Bilâdüssudan Sultanlıkları”, *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale*, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), (Ed. Şakir Batmaz), Kenz Yayınları, İstanbul 2013.
- _____ : “Sudan”, *DİA*, Cilt: 37, 2004.
- _____ : “Tarihi Süreçte Sahraaltı Afrika: Osmanlı-Afrika İlişkileri ve Sömürgecilik”, *Sahra Altı Afrika, II. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi, 12-13 Aralık 2006*, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM) Yayınları, Ed. Ahmet Kavas-Ufuk Tepebaş, İstanbul 2007.
- KOPRAMAN, Yaşar Kâzım: “Osmanlı-Memlûk Münasebetleri”, *Türkler*, Cilt: 9, (Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- KÖK, Bahattin: “Mısır'ın Alınmasından Sonra Nuriddin Mahmut'la Selahuddin Eyyûbi Arasında Ortaya Çıkan Soğukluğun Sebepleri”, *Belleten*, Cilt: LVII, Sayı: 219, Ağustos 1993.
- KURŞUN, Zekeriya: “Said Paşa”, *DİA*, Cilt: 35, 2008.
- MEKKİ, Hasan - AHMED, Muhammed: “Hartum”, *DİA*, Cilt: 16, 1997.
- MENAGE, Louis Victor: “The Ottomans and Nubia in the Sixteenth Century”, *Annales Islamologiques*, Volume: 24, 1988.
- NASSİR, İbrahim: “Tarihsel Perspektiften Güney Sudan Sorunu ve Ayrılmasında Sebep Olan İç ve Dış Faktörler”, *Policy Brief*, Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü (USBED), No: 1, Eylül 2016.
- NOUR, M. Tarig: “İngilizler'in Sudan'da Türk Dönemine Son Vermesi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8, 2005.
- _____ : “Siyah Afrika'da Osmanlı Şehirleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2005.
- ORHONLU, Cengiz: “Habeş Eyaleti”, *DİA*, Cilt: 14, 1996.
- _____ : “Osmanlıların Habeşistan Siyaseti 1554-1560”, *Tarih Dergisi / Turkish Journal Of History*, Cilt: 15, Sayı: 20, 2011.
- _____ : “XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahilleri'nde Osmanlılar”, *Tarih Dergisi / Turkish Journal Of History*, Cilt: 12, Sayı: 16, 2011.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: “Bece”, *DİA*, Cilt: 5, 1992.
- ÖZBARAN, Salih: “A Turkish Report On The Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)”, *Arabian Studies*, Vol: IV, 1978.
- _____ : “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticâret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekâbet ve İlişkileri”, *Tarih Dergisi / Turkish Journal of History*, Sayı: 31, 2011.
- _____ : “Ottoman Naval Policy in the South”, *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*, (Ed. Metin Kunt-Christine Woodhead), Second Impression, Routledge, New York 1997.
- ÖZKUYUMCU, Nadir: “Tolunoğulları”, *DİA*, Cilt: 41, 2012.
- ÖZTUNA, Yılmaz: “Orta ve Doğu Afrika'da Türkler”, *Hayat Tarih Mecmuası*, No: 7, Ağustos 1973.
- PEACOCK, S.C. Andrew: “The Ottomans And The Funj Sultanate in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol: 75, No: 1, 2012.
- ROBINSON, E. Arthur: “The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt, Muhammad Ali Pasha 1820-1824”, *African Affairs*, Vol: XXV, Issue: XCVII, 1 October 1925.
- ŞEŞEN, Ramazan: “Eyyübiler”, *DİA*, Cilt: 12, 1995.
- TANDOĞAN, Muhammed: “Habeş Eyaleti [5 Temmuz 1555/15 Şaban 962]”, *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci Beyaz Lale*, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), (Ed. Şakir Batmaz), Kenz Yayınları, İstanbul 2013.
- TOK, Özen: “Kuzeydoğu Afrika ve Haremeyn Bölgesinde Osmanlı Hâkimiyet ve Siyasetinin Tesis ve İcrasında Mısır Beylerbeyliği'nin Rolü”, *Afrika'da Osmanlı Asırları: Siyah İnci*

Beyaz Lale, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), (Ed. Şakir Batmaz), Kenz Yayınları, İstanbul 2013.

WARBURG, Gabriel: "Some Social and Economic Aspect of Turco Egyptian Rule in the Sudan", *Belleken*, Cilt: LIII, Sayı: 207-208, Ağustos-Aralık 1989.

YASAMEE, K.A.F.: "The Ottoman Empire, the Sudan and the Red Sea Cost, 1883-1889", *Studies On The Ottoman Diplomatic History*, Vol: V, Ed. Sinan Kunalalp, Isis Press, İstanbul 1990.

YAVUZ, Hulûsi: "XVI. Asır İslâm Dünyasında Osmanlı-Portekiz Mücadelesinin Sebepleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul 1985.

YILDIZ, Dursun Hakki: "Ahmed b. Tolun", *DİA*, Cilt: 2, 1989.

Tezler

ALTINTAŞ, Mehmet Abdulmennan: *Kızıldeniz'den Akdeniz'e: Ticaret, Diplomasi ve Güzergâhlar (1600-1700)*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.

BAŞ, Selçuk: *Bağımsızlıktan Günümüze Sudan; Siyasi ve Ekonomik Yapı*, T.C. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı Uluslararası Ekonomi Politik ve İşletmecilik Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

BİLGENOĞLU, Ali: *İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Programı Karşılaştırmalı Tarih Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013.

BİLİNİR, Sedat: *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın Şark Meselesi'ndeki Yeri*, T.C. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2012.

EREN, Emine: *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi*, T.C. Eskişehir Osman-gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2008.

İVECAN, Raif: *XVII. Yüzyılın Yarısında Kızıldeniz'de Ticaret*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

KARANFİL, Mustafa: *Harîmi'nin Zafernâme ve Gonca'sına Göre Özdemiroğlu Osman Paşa*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

KIŞ, Salih: *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hadisesinde Konya Muharebesi*, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004.

KORKMAZ, Mehmet: *XX. Yüzyıl Başlarında Kızıldeniz'de Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri*, T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

NOUR, Mohamed Tarig: *Sevakin'de Türk İngiliz Rekabeti*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

SUNGUR, Çetin: *Habeşistan'dan Kafkasya'ya Bir Osmanlı Paşası: Özdemiroğlu Osman Paşa*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.

UTKU, Şahin Nihal: *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticaret ve Yerleşim (VII. - XI. Yüzyıllar)*, T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

YASIT, Necdet: *Sudan'da Türk Dönemi (1820-1881)*, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2012.

YILDIRIM, Muhammet: *XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz, Yemen, Basra Körfezi ve Habeşistan Politikaları*, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2001.

YOL, Fatih: *19. Yüzyılda Sudan'da Osmanlı Yönetimi ve İngiliz İşgali*, T.C. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2016.

ZENGİN, İlhan: *Geçmişten Günümüze Türkiye-Sudan İlişkileri*, T.C. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2013.

Gazeteler

Milli Gazete, 20.10.2010.

Sabah, 06.03.2016.

Sabah, 31.12.2017.
Türkiye Gazetesi, 24.09.2011.
Yeni Akit, 05.08.2017.
Yeni Şafak, 06.05.2000.

İnternet Kaynakları

AFYONCU, Erhan: “Afrika'nın Kaderini Osmanlı Değiştirdi”, *Sabah*, 06.03.2016, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2016/03/06/afrikanin-kaderini-osmanli-degis-tirdi>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

AFYONCU, Erhan: “Osmanlılar Etiyopya’da”, *Sabah*, 06.03.2016, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2016/03/06/osmanlilar-etiyopyada>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

AFYONCU, Erhan: “Portekiz İle Mücadele”, *Sabah*, 06.03.2016, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2016/03/06/portekiz-ile-mucadele>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

AFYONCU, Erhan: “Sevakin’de Dört Asır Bayrağımız Dalgalandı”, *Sabah*, 31.12.2017, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2017/12/31/sevakinde-dort-asir-bay-ragimiz-dalgalandi>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

ALICAN, Mustafa: “Türklerin Kurduğu İlk İslam Devleti”, *Beyaz Tarih*, <http://www.beyaztarih.com/turk-tarihi/turklerin-kurdugu-ilk-islam-devleti-tolunogullari>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

BADAWİ, Zeinab: “Afrika'nın Unutulmuş Krallığı”, *BBC Türkçe*, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40482751>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

DİZDAROĞLU, Ferhat D.: “Osmanlı Doğu Afrika’da (1)”, *Yeni Akit*, 05.08.2017, <http://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/d-ferhat-dizdaroglu/osmanli-dogu-afrikada1-20492.html>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

KAVAS, Ahmet: “Sudan Cumhuriyeti (Cumhuriyetü’s Sudan”, 21.01.2008, *TASAM*, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/770/sudan_cumhuriyeti_cumhuriyetus-sudân, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

KIZILTOPRAK, Süleyman: “Osmanlı Devrinde Kızıldeniz’in İncisi: Sevakin”, *Beyaz Tarih*, 04.01.2018, <http://www.beyaztarih.com/ortadogu-tarihi/osmanli-devrinde-kizildenizin-inci-si-sevakin>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

ÖZKUYUMCU, Nadir: “İhşidiler”, *Tarih Tarih*, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syf=367201>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

ÖZTUNA, Yılmaz: “Habeşistan Fatihî Özdemir Paşa”, *Türkiye Gazetesi*, 24.09.2011, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/yilmaz-oztuna/507764.aspx>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

RİDVAN, Ahmet: “Farzı Kifâye”, *Yeni Şafak*, 06.05.2000, <https://www.yenisafak.com/arsiv/2000/mayis/06/aridvan.html>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

YAHYA, Adam Ahmed Younis: “Sudan Arapçası’ndaki Türkçe Kökenli Kelimeler: Fonetik ve Semantik Değişimler”, *Afrika Araştırmacıları Derneği (AFAM)*, 26.01.2017, <https://www.afam.org.tr/sudan-arapcasindaki-turkce-kokenli-kelimeler-fonetik-semantik-degisimler/>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

“Yavuz, Mısır’a Giderken Portekiz’i de Hedef Almış”, *Milli Gazete*, 20.10.2010, <http://www.milligazete.com.tr/haber/1134215/yavuz-misir-a-giderken-portekiz-i-de-hedef-almis>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).

“Yavuz, Mısır Seferinde Portekizlileri Vurmuş!”, *Haber 7*, 19.10.2010, <http://www.haber7.com/kitap/haber/626013-yavuz-misir-seferinde-portekizlileri-vurmus>, (Erişim tarihi: 10.01.2018).